

Evropský sociální fond

Praha & EU: Investujeme do vaší budoucnosti

VYSOKÁ ŠKOLA REGIONÁLNÍHO ROZVOJE PRAHA

SPOLEČNOST A ŽIVOTNÍ PROSTŘEDÍ V REGIONÁLNÍM ROZVOJI

Ing. Hana Novotná a kol.

PRAHA 2011

Tato studijní opora určená pro studenty kombinované formy studia studijního programu Regionální rozvoj, obor Management a regionální rozvoj byla zpracována v rámci projektu Inovace bakalářského studijního programu v kontextu Boloňského procesu s důrazem na výsledky učení:

Operační program Praha Adaptabilita - CZ.2.17/3.1.00/32599

Autoři:

Ing. Hana Novotná je autorem následujících kapitol a subkapitol: 3., 4.

Ing. Petr Ponikelský je autorem následujících kapitol a subkapitol: 2., 6.

Ing. Alois Slepíčka, DrSc. je autorem následujících kapitol a subkapitol: 4.8

Ing. Filip Šafařík je autorem následujících kapitol a subkapitol: 1., 5.

Recenzent:

Ing. Petra Křivánková

Editor:

Publikace neprošla redakční úpravou.

Publikace neprošla jazykovou úpravou.

© Vysoká škola regionálního rozvoje, s.r.o.

ISBN 978-80-87174-11-1

OBSAH

OBSAH	3
ÚVOD	5
1 DEMOGRAFIE.....	7
1.1 Historie a pojem demografie.....	7
1.2 Vnitřní diferenciacie a vymezení demografie	9
1.3 Prameny demografických dat	11
1.3.1 Sčítání lidu.....	12
1.3.2 Sčítání na území ČR	13
1.3.3 Evidence přirozené měny	15
1.3.4 Evidence migrací	16
1.3.5 Evidence nemocnosti.....	16
1.3.6 Ostatní prameny.....	17
1.4 Základní demografické struktury obyvatelstva.....	17
1.4.1 Obyvatelstvo podle pohlaví.....	18
1.4.2 Obyvatelstvo podle věku	19
1.5 Demografické stárnutí.....	21
1.6 Základní procesy demografické reprodukce	23
1.6.1 Úmrtnost	23
1.6.2 Porodnost	23
1.6.3 Přírůstek obyvatelstva.....	24
1.7 První a Druhá demografická revoluce	25
1.7.1 První demografická revoluce.....	25
1.7.2 Druhá demografická revoluce	26
1.8 Natalitní politika	27
2 ZÁKLADY SOCIOLOGIE V REGIONALISTICE.....	29
2.1 Jednotlivec	29
2.1.1 Socializace	30
2.1.2 Sociální status	32
2.1.3 Sociální mobilita.....	34
2.2 Společnost	35
2.2.1 Sociální struktura společnosti a její diferenciacie	35
2.2.2 Stavby, kasty, třídy a vrstvy	37
2.3 Sociální skupiny v prostoru	38
3 KULTURNÍ DIMENZE REGIONÁLNÍHO ROZVOJE	41
3.1 Úvod do problematiky	41
3.1.1 Kultura	41
3.1.2 Význam kultury	43
3.1.3 Základní pojmy	44
3.2 Hmotná a nehmotná kultura.....	51
3.2.1 Hmotné (materiální) prvky	51
3.2.2 Nehmotné (nemateriální) prvky.....	51
3.3 Regionální a lokální kultura.....	52
3.3.1 Regionální kultura	52
3.3.2 Lokální kultura	54
3.4 Národní kultura	55
4 ZÁKLADY ŽIVOTNÍHO PROSTŘEDÍ.....	58

4.1	Úvod do problematiky	58
4.1.1	Základní pojmy	58
4.1.2	Ochrana životního prostředí v České republice.....	61
4.1.3	Složky životního prostředí.....	64
4.2	Ovzduší	65
4.3	Voda.....	69
4.4	Půda.....	72
4.5	Živé složky – biosféra	74
4.6	Odpady	76
4.7	Udržitelný rozvoj	78
4.8	Krajina a regionální rozvoj	80
4.8.1	Úvod do problematiky	80
4.8.2	Aktéři ovlivňující využití a utváření krajiny	82
4.8.3	Plánování jako nástroj pro usměrňování využití a utváření volné krajiny	83
5	BYDLENÍ A BYTOVÁ POLITIKA	86
5.1	Bydlení.....	86
5.1.1	Obecná východiska bydlení.....	86
5.1.2	Specifikace bydlení jako statku	87
5.2	Bytová politika.....	90
5.2.1	Systémy bytové politiky	90
5.2.2	Modely bytové politiky v kontextu vládních úrovní	91
5.2.3	Nástroje bytové politiky	92
5.3	Bytová politika v ČR	93
5.3.1	Působnost v oblasti bytové politiky.....	93
5.3.2	Koncepce bytové politiky v ČR do roku 2020	95
6	SOCIÁLNÍ DIMENZE REGIONÁLNÍHO ROZVOJE.....	97
6.1	Sociální oblast.....	98
6.2	Zdravotní oblast	100
6.3	Vzdělávací oblast	101
	KLÍČOVÁ SLOVA, KONTROLNÍ OTÁZKY A OPAKOVÁNÍ	103
	SEZNAM LITERATURY	117

ÚVOD

Studijní opora Společnost a životní prostředí v regionálním rozvoji je určena studentům studijního oboru Management a regionální rozvoj, kteří studují v kombinované formě studia. Kombinovaná forma studia předpokládá zvládnutí části předmětu formou samostudia. Z uvedených důvodů dotčená forma studia vyžaduje přípravu speciálních studijních textů a dalších studijních pomůcek.

Předložená opora nahrazuje přímou výuku vybraných částí kurzu. Obsahuje výkladové texty, klíčová slova k zapamatování a souhrnné kontrolní otázky. Uvedené otázky mají kontrolní funkci, vzhledem k pochopení textu, a jsou zároveň přípravou na zkoušku. Oporu si lze průběžně doplňovat na základě vlastního studia doporučené literatury, osvojených znalostí z předchozího studia, stáží, studijních pobytů, neformálního studia, pracovních zkušeností s cílem vytvořit si vlastní studijní materiál „šitý na míru“.

K práci se studijní oporou a osvojení si poznatků lze doporučit nejprve zběžné seznámení s obsahem jednotlivých kapitol, popřípadě je hrubě prolistovat z důvodů systémových souvislostí jednotlivých témat. Poté je vhodné začít se systematickým učebnicovým studiem.

Studijní text je členěn do šesti hlavních kapitol, které pokrývají informace vztahující se k řešenému tématu, které autoři dále specifikují a rozdělují do nižších úrovní strukturovaných kapitol. Cílem studijních textů je osvojit si žádoucí základní informace k hlubšímu studiu problematiky společnosti a životního prostředí v regionálním rozvoji na všech územních úrovních v ČR. V první části je vyložena problematika demografie, která se zabývá prameny demografických dat, demografickou teorií, demografickou strukturou a procesy v demografii. Druhá část volně navazuje na obyvatelstvo a věnuje se základům sociologie v regionalistce. Pozornost se přitom soustředí na jednotlivce, společnost a sociální skupiny a jejich význam v oblasti regionálního rozvoje. Třetí kapitola mapuje kulturní dimenzi regionálního rozvoje a prezentuje témata hmotné a nehmotné kultury, lokální a regionální kultury a národní kultury. Následující čtvrtá kapitola je zaměřena na environmentální prostředí a zkoumá problematiku ochrany životního prostředí, složek životního prostředí, věnuje se významu udržitelného rozvoje a soustředí se též na krajinný potenciál a jeho význam v regionalistce.

Pátá kapitola představuje oblast bydlení a bytové politiky obecně a také konkrétním prostředí České republiky. Poslední kapitola je v obecném pojetí věnována klíčovými oblastem sociální dimenze regionálního rozvoje, a to sociálnímu systému, zdravotnictví a školství, resp. vzdělávání. Studijní opora umožňuje nejen získání základních teoretických znalostí, ale obsahují i řadu příkladů k získání dovedností a předpokladů pro další hlubší studium.

Autorský tým studijní opory byl veden snahou o přehledný a srozumitelný text, který je přizpůsoben skutečnosti, že většina studentů kombinované formy studia má vlastní zkušenosti z pracovního či služebního procesu.

Srpen 2011

Ing. Petr Ponikelský

1 DEMOGRAFIE

1.1 Historie a pojem demografie

Demografie je slovo řeckého původu. Je to složenina dvou slov - *démos*, což je lid, a *grafein*, což je psát. Přeloženo do češtiny je to tedy lidopis. I když je toto slovo vytvořeno v duchu českého jazyka a s jeho příbuznými se můžeme běžně setkat (například s dějepisem, zeměpisem či přírodopisem), nepoužívá se. To proto, že se poprvé objevilo až v 2. polovině 19. století a u nás se začalo používat až na přelomu století, tedy už po období národního obrození, kdy se hojně vytvářely české protějšky cizích slov a používání cizích slov bylo pocíťováno jako nepatřičné. Díky svému pozdnímu vzniku se vyhnulo jazykovému purismu i v jiných jazycích (národní obrození nebylo jen českou záležitostí), takže téměř ve všech jazycích, s nimiž se můžeme v Evropě setkat, se používá nějaká jeho upravená podoba.

Název demografie tedy napovídá, čím se tento vědní obor zabývá – popisem lidu. Takto řečeno je to ovšem ne zcela přesně (protože tak stručné vymezení ani přesné být nemůže). Popisem lidu – spíše ovšem používáme termín **populace**, což je pro změnu z latinského *populus* (=lid) – se zabývá i mnoho jiných věd, například etnografie, sociologie nebo medicína. Každá z těchto věd se ale zabývá jen specifickým rysem populací. Demografie se zabývá reprodukcí populací. Ani slovo popis není přesné, spíše se hodí termín *studium*.¹

V minulosti byl zájem o populační otázky motivován důvody ryze praktickými, neboť početní stav populace byl chápán jako zdroj vojenské, hospodářské a politické moci státu. Modernější formy registrace obyvatelstva se objevují až v pol. 17. stol.

Za zakladatele demografie je považován John Graunt (1620-1674), který jako první objevil při studiu úmrtnosti v Londýně a jeho okolí důležité pravidelnosti (zákonitosti), platné pro celé soubory. Odhalil např. poměr mezi počtem mužů a žen v populaci a stabilní poměr mezi počtem narozených chlapců a děvčat. Své objevy publikoval v roce 1662 v knize „Natural and

¹ Koschin, F.: *Demografie poprvé*, 2000, s. 7

Political Observation, made upon the Bills of Mortality“. První úmrtnostní tabulky na základě záznamů o úmrtích a porodech zkonstruoval o 30 let později anglický astronom Edmund Halley (1656-1742). Široký zájem o nejrůznější stránky demografické reprodukce vzbudil Johann Süssmilch (1707-1767), který se věnoval studiu úmrtnosti a statistických zákonitostí.

Studium populačních otázek na konci 18. a po celé 19. století bylo ovlivněno rostoucím zájmem o ekonomické, sociální a politické problémy, a to především v Anglii a ve Francii. Během 19. století došlo k největšímu pokroku ve výzkumu procesu úmrtnosti. Byly např. zkonstruovány míry úmrtnosti dle věku a pohlaví a metoda přímé a nepřímé standardizace.

Symbolem všech autorů, kteří se staví nepříznivě k početnímu růstu obyvatelstva, se stal ekonom Thomas Robert Malthus (1766-1834), který vyjádřil a formalizoval vztah mezi početním růstem populace a růstem úživných prostředků. Populační princip dle Malthuse spočívá v tom, že růst obyvatelstva neustále směřuje k převýšení hranice dané prostředky obživy. Sociální bída a nezaměstnanost jsou tedy důsledky příliš rychlého rozmnožování lidí. Malthusův spis o populačních zákonitostech se stal předmětem známi i kritiky již v době jeho publikování (1798). Ač Malthus sám nebyl demograf a jeho znalosti o zákonitostech procesu demografické reprodukce byly zpočátku velmi malé, jeho význam pro demografii spočívá především ve zvýšení celkového zájmu o otázky demografické reprodukce.

Výraznou osobností v historickém vývoji demografie byl Adolf Lambert Quetelet (1796-1874), který se zasloužil o zpřesnění statistického zjišťování demografických dat a vypracoval zásady moderních sčítání lidu, které poprvé uplatnil při belgickém sčítání lidu v roce 1846. Quetelet rovněž založil v roce 1853 Mezinárodní statistický ústav, který existuje dodnes a má sídlo od roku 1911 v Haagu (původně Mezinárodní statistický kongres se sídlem v Bruselu).

K rozvoji demografické metodologie v 19. století přispěl významně Wilhelm Lexis (1837-1914), který navrhl demografickou síť a koncepčně připravil konstrukci hrubé a čisté míry reprodukce. Klasifikaci věkových struktur publikoval v roce 1900 švédský demograf Axel Gustav Sundbärg (1857-1914).

Ve 20. století se v demografii nadále rozvíjely tendence, nastoupené v minulosti, Významnou částí demografie se stala zejména demografická metodologie a na ni navazující demografická analýza. Méně se rozvíjely syntetické studie a demografická teorie. Tento vývoj, nastoupený

na přelomu 19. a 20. století, je důsledkem rozšiřující se datové základny, zkvalitnění dat a zároveň i důsledkem stability vývoje demografických systémů.

Důležitý pokrok v demografické metodologii na počátku 20. století představují práce Alfréda J. Lotky (1880-1949). Je to především konstrukce modelů stabilní populace, které jsou důležité v demografické analýze. Na Lotkovy práce navázala jak francouzská demografická škola (A. Sauvy, P. Vincent, L. Henry, R. Pressant), tak i demografická škola americká (A. J. Coale, N. Keyfitz).²

1.2 Vnitřní diferenciaci a vymezení demografie

Demografie je vědní obor, který se zabývá **studiem reprodukce lidských populací a podmíněnostmi tohoto procesu**. Objektem studia demografie jsou lidské populace, předmětem demografického studia je demografická reprodukce, chápána jako neustálá obnova lidských populací v důsledku procesu rození a vymírání. Tato přirozená obnova populace se označuje jako přirozená měna anebo též přirozený pohyb obyvatelstva.

Od demografické reprodukce, resp. demografického vývoje je nutno odlišit termín **populační vývoj**, který je obsahově širší, neboť v sobě zahrnuje i prostorovou mobilitu obyvatelstva, nazývanou též mechanická měna neboli migrace. Migrace ovlivňují populační vývoj tím výrazněji, čím se jedná o menší územní jednotky. Naopak při studiu populačního vývoje světa jako celku vliv prostorové mobility obyvatelstva zcela zaniká a často je zanedbatelný již na úrovni státních celků.

S procesem demografické reprodukce jsou spojeny demografické události (jevy). Kromě narození, úmrtí a potratu se za demografické události považují i sňatek, rozvod, ovdovění, nemoc apod., neboť mají přímý vliv na proces porodnosti a úmrtnosti. Demografie studuje tyto demografické události jako hromadné jevy. Údaje z evidence nejprve metodicky upraví do procesů porodnosti, úmrtnosti, potratovosti, sňatečnosti, rozvodovosti, nemocnosti a poté

² Kalibová, K.: *Úvod do demografie*, 2003, s. 7

následuje analýza těchto procesů s cílem najít jejich pravidelnosti, krátkodobá kolísání i dlouhodobé trendy.

Podobně jako v realitě neexistují izolované jevy sociální nebo ekonomické, neexistují ani izolované demografické jevy. Tzn., že demografické procesy neprobíhají izolovaně od ostatních procesů, kterých se účastní lidé.

Demografii lze vymežit dvojím způsobem:

1. Jako obor, poznávající **zákonitosti a obecné pravidelnosti demografické reprodukce a jejich specifické projevy a podmíněnosti u konkrétních populací**, kterými jsou:
 - a. biologická podstata demografické reprodukce,
 - b. ekonomické, sociální a přírodně geografické prostředí.
2. Jako obor, který zahrnuje do předmětu svého studia nejen proces demografické reprodukce a jeho podmíněnosti, ale i jeho **důsledky**, které je možno najít v široké oblasti života lidí.

V druhém vymezení demografie již ztrácí své hranice a přechází do předmětů studia jiných oborů, např. lékařských a biologických věd, ekonomie, sociologie či geografie. Demografie se v systému věd nachází na rozhraní oborů přírodovědných a společenských. Na základě různých kritérií lze vymežit **demografické subdisciplíny**, z nichž nejznámější jsou:

1. Demografická metodologie: v demografii, stejně jako v jiných oborech, lze aplikovat všechny vhodné metody, které jsou již svou povahou univerzální. Demografická metodologie zahrnuje demografickou statistiku, matematickou demografii, demografické modely apod. Úzce navazuje na ostatní metodologické obory, jakými jsou např. statistika, matematika, logika a teorie pravděpodobností. Široké použití a dlouhou tradici má v demografii vytváření různých modelů.
2. Teoretická demografie: zobecňuje pravidelnosti demografického vývoje jednotlivých populací a hledá zákonitosti vývoje demografických systémů, resp. jeho jednotlivých složek. Na základě získaných poznatků formuluje různé hypotézy, které lze zahrnout do demografické teorie, např. teorie demografické revoluce, populačního optima apod.
3. Historická demografie: zabývá se vyhledáváním a využitím vhodných historických pramenů pro demografické studium historických populací. Na konkrétním populačním vývoji v minulosti ověřuje populační teorie a vytváří vlastní hypotézy.

4. Paleodemografie: je součástí historické demografie. Zabývá se demografickými rozborů pravěkých populací na základě antropologických výzkumů kosterních pozůstatků.
5. Regionální demografie: studuje demografické procesy z hlediska regionálních podobností a rozdílů. Zkoumané regiony mohou být vymezeny buď na základě administrativních hranic (administrativní jednotky různého řádu, tj. např. okres, kraj, stát, skupina států) nebo na základě své demografické homogenity. Regionální demografie úzce souvisí s geodemografií a geografií obyvatelstva, která se zabývá vývojem rozmístění a migrací obyvatelstva.

Kromě výše uvedených tradičních demografických subdisciplín se v současné době dostává v demografickém studiu do popředí problematika rodiny a manželství, neboť především v nich se vytvářejí podmínky pro reprodukční (též demografické) chování. Zde se demografie výrazně prolíná se sociologií. Rovněž oblast populační politiky předpokládá spolupráci obou těchto disciplín, neboť především demografie populací je přímo propojena s populační politikou a praktickými aplikacemi v sociální a ekonomickém životě. Podobně demografické studium domácností (velikost, struktura, vybavenost) se neobejde bez spolupráce s ekonomikou.³

1.3 Prameny demografických dat

Spojení demografie a **statistiky** je velmi úzké a statistické údaje jsou pro demografii klíčové – je to pro ni empirický materiál, bez něhož nemůže existovat.

Demografické údaje jsou v zásadě dvojího typu: jednak informují o stavu, jednak o pohybu. **Stavem** rozumíme velikost populace (tj. počet jedinců – členů populace) a její strukturu podle pro demografii zajímavých znaků k určitému časovému okamžiku. **Pohybem** pak rozumíme pro demografii zajímavé události, které v populaci (obyvatelstvu) nastanou během určitého

³ Kalibová, K.: *Úvod do demografie*, 2003, s. 5-6

časového intervalu (zpravidla jednoho roku). Místo pohyb se užívá jako synonyma i termín měna.⁴

1.3.1 Sčítání lidu

Stav (počet), rozmístění a struktura obyvatelstva se zjišťuje **sčítáním lidu** neboli soupisem obyvatelstva. Jde o akci, která je provedena na základě podrobného plánu šetření podle stavu k tzv. rozhodnému okamžiku. Obvykle jsou všichni obyvatelé určité země sčítání najednou. Takové sčítání (soupis, census) se nazývá všeobecné. Týká-li se sčítání jen některé kategorie obyvatelstva, mluví se o dílčím sčítání. Termíny sčítání se obvykle vyhrazují pro vyčerpávající šetření, tj. šetření, v němž byli sepsáni (konskribováni) všichni příslušníci sledovaného obyvatelstva. Termín výběrové šetření není totéž co dílčí šetření, protože je postaveno na jiných zásadách: výběrových. Nazývá se také mikrocensus. Před vlastním sčítáním je prováděno někdy zkušební sčítání (sčítání na zkoušku).

Sčítání obyvatelstva je souborná akce sběru, zpracování, vyhodnocení, analýzy a publikace demografických, ekonomických a sociálních údajů zjištěných k určitému okamžiku, týkající se všech osob v zemi nebo v řádně vymezené části země.

Sčítání lidu je obvykle povinné (obligatorní) pro všechny na území, na němž se sčítání koná. Sčítací povinnost je obyvatelstvu uložena často přímo zákonem. Za neuposlechnutí jsou stanoveny tresty. Osoby, které jsou předmětem sčítání, se nazývají sčítané osoby nebo sčítané obyvatelstvo.

Sčítání se provádí dvěma základními **metodami**:

1. sebesčítání, tj. tak, že každý za sebe a za osoby, za něž odpovídá vůči státním orgánům jako zákonný zástupce, zapíše údaje do sčítacího archu;
2. jako metoda dotazovací, nebo metoda sčítacích komisařů, tj. tak, že odpovědi na otázky zapisuje přímo do sčítacího archu sčítací komisař.

Ve vyspělých zemích je sčítání prováděno zpravidla metodou sebesčítání, v méně vyspělých zemích zpravidla metodou dotazovací.⁵

⁴ Koschin, F.: *Demografie poprvé*, 2000, s. 11

1.3.2 Sčítání na území ČR

Historii sčítání na našem území můžeme počítat od roku 1754, kdy se z nařízení Marie Terezie uskutečnilo jedno z prvních sčítání v Evropě. Byl to vlastně soupis obyvatelstva zemí rakouského císařství a pozoruhodné na něm bylo, že výsledky byly tak dokonale utajeny, že se na ně přišlo náhodou až za 100 let. Poté následovala celá řada takovýchto soupisů, které však nejsou považovány za příliš spolehlivé. To proto, že někdy údaje poskytovaly církevní orgány, někdy světské, někdy oboje a někdy žádné. Neexistovala příliš přesná pravidla, koho do soupisu zahrnout a koho ne, ani nebyl určen rozhodný okamžik, takže některé údaje se mohly vztahovat třeba k lednu a jiné k dubnu.

Teprve v roce 1857 byl přijat zákon o sčítáních, podle kterého bylo ještě v témž roce (31. 10.) provedeno sčítání lidu, které bychom už mohli označit jako moderní – poprvé byl určen rozhodný okamžik a provedením sčítání byly pověřeny úřady, nikoli vojsko, jak bylo do té doby obvyklé. Zákon sice hovořil o 6letém intervalu, ale další sčítání se uskutečnilo až 31. 12. 1869 na základě nového zákona o pravidelných sčítáních (z 29. 3. 1869); na tomto sčítání je zajímavé, že poprvé byly údaje uváděny podle jednotek věku. Zákon určoval desetiletý interval, ale v prvním kroku byla učiněna výjimka. Další sčítání se uskutečnila 31. 12. 1880, 31. 12. 1890 (částečně zpracované na děroštitkové technice), 31. 12. 1900 a 31. 12. 1910.

První světová válka samozřejmě znamenala přerušení této série a další sčítání bylo už v nové Československé republice. 8. 4. 1920 byl přijat zákon o československých sčítáních, podle kterého se sčítání uskutečnilo 15. 2. 1921. Zákon sice hovořil o pětiletém intervalu, ale ukázalo se, že je nad síly statistického úřadu v tak krátké době sčítání připravit. Proto byl 17. 3. 1927 přijat nový zákon, který hovořil už o desetiletém intervalu. Podle něj se však uskutečnilo pouze jediné sčítání 1. 12. 1930. Po válce se uskutečnily už výše zmíněné soupisy.

Další sčítání pak probíhala ve víceméně pravidelných desetiletých intervalech. První bylo 1. 3. 1950; bylo posunuto na březen, protože stát měl zájem uskutečnit je ještě před zahájením jarních prací v zemědělství – spolu se sčítáním lidu totiž probíhal i soupis průmyslových a zemědělských závodů.

⁵ Ševčík, S.: *Demografie*, 2007, s. 40-41

I další sčítání bylo posunuto – na 1. 3. 1961, tentokrát však proto, že v roce 1960 došlo k územní reorganizaci. Sčítání v roce 1961 je však důležité z jiného důvodu. Poprvé bylo spojeno pouze se sčítáním domů a bytů a nedoprovázely jej žádné jiné soupisy a poprvé byly podrobné tabulky uváděny v třídění podle bydlícího obyvatelstva, zatímco v předchozích sčítáních byly tříděny podle přítomného obyvatelstva. Neznamená to, že by se v dřívějších sčítáních nezjišťovalo bydlící obyvatelstvo, ani že by se už od tohoto okamžiku nezjišťovalo přítomné obyvatelstvo, ale v třídění podle těchto charakteristik byly publikovány jen některé základní tabulky.

Sčítání v roce 1970 se uskutečnilo 1. 12., protože termín 31. 12. byl shledán jako nevhodný vzhledem k poměrně velké mobilitě obyvatelstva na Silvestra. Při tomto sčítání bylo poprvé využito počítačů a statistický úřad zamýšlel zavést počítačem obsluhovaný ústřední registr obyvatelstva (z realizace však sešlo). Z toho důvodu byla věnována velká péče jednoznačné identifikaci osob, domů a bytů, bylo zavedeno desetimístné rodné číslo (u nových rodných čísel byla přidávána desátá cifra tak, aby celé desetimístné číslo bylo dělitelné jedenácti) a dodatečně byla přidělována rodná čísla i dětem do 15 let (do té doby se rodné číslo přidělovalo zároveň s občanským průkazem). Využití počítačů vedlo k tomu, že výsledky byly publikovány v 25ti svazcích (výsledky předchozích sčítání byly vždy zhruba v 5ti svazcích); důvody byly dva: jednak bylo možné provést větší množství třídění a vyprodukovat více tabulek, jednak tehdejší počítačové tiskárny neuměly tisknout proporcionálně, takže se na stránku vešlo výrazně méně informací než dříve (a navíc v nepěkné grafické úpravě). Kromě základních svazků byl ještě vydán samostatný svazek za každý okres, který kromě tabulkové části obsahoval i rozbor výsledků.

V roce 1980 se sčítání uskutečnilo už 1. 11. To proto, že 1. 12. bylo pondělí a mnoho lidí se teprve v pondělí ráno vracelo z víkendu stráveného na chalupě. Aby tedy zjištěné rozmístění obyvatelstva nebylo ovlivněno v té době velmi rozšířeným chalupářstvím, bylo rozhodnuto uskutečnit sčítání v jiném termínu. Výsledky sčítání byly publikovány ve velkém detailu. Počet svazků už se počítal na mnoho desítek (obsahovaly i tabulky za větší obce) a navíc byly v podobě tak zvaných mikrofiší (což jsou fotografie zmenšené do rozměru asi 1 x 2 cm čitelné jen na zvláštním zařízení) publikovány i tabulky za malé obce.

Další sčítání bylo posunuto až na 3. 3. 1991, protože na podzim roku 1990 proběhly volby do místních samospráv a noví úředníci by už sčítání nestihli zajistit. Zpracování sčítání už proběhlo v nových ekonomických podmínkách, ve kterých nebylo možné vydávat výsledky v tak rozsáhlé podobě jako v roce 1980. Zájemci (především obce, ale i jakýkoli soukromník) však měli možnost získat libovolné tabulky podle svého přání, pokud z nich však nebylo možné odvodit individuální údaje (například údaje za blok domů podle jednotek věku jeho obyvatel statistický úřad neposkytl, protože jen jediný člověk bydlící v příslušném bloku by mohl být ve věku 80 let, a tím pádem by byl snadno identifikovatelný). Samozřejmě se za takovéto vyžádané tabulky platilo, nebyly to však částky, které by si soukromník, natož pak obec nemohli dovolit.⁶

Sčítání v roce 2001 (rozhodný okamžik z 28. 2. na 1. 1.) se již uskutečnilo v souladu s metodickým doporučením OSN a Statistického úřadu Evropských společenství (Eurostat). Celkem bylo při SLDB 2001 zjišťováno 26 údajů o osobách, 18 údajů o bytech a bydlení a 12 údajů o domech, a to pomocí tří formulářů: Sčítacího listu osob, Bytového listu a Domovního listu. Na rozdíl od předcházejících cenů se některé dříve zjišťované údaje vypustily, a naopak se objevily dotazy nové či nově formulované. Mezi nově zařazené otázky v seznamu zjišťovaných ukazatelů o obyvatelstvu patří dotaz na případné druhé nebo další zaměstnání sčítané osoby.

Sčítání v roce 2011 (rozhodný okamžik z 25. na 26. 3.) přineslo opět některé změny, které ve své podstatě reflektují společenský vývoj v širokém slova smyslu. Nově tak například přibyla otázka na registrované partnerství a ve sčítacích formulářích již nebylo zjišťována vybavenost či příjmy a výdaje domácností. Poprvé Český statistický úřad využil on-line elektronických formulářů.

1.3.3 Evidence přirozené měny

Termín přirozená měna se v demografii používá pro **vyjádření procesů rození a vymírání lidských populací**, tj. pro spojení dvou základních složek demografické reprodukce. V širším pohledu se do přirozené měny zahrnuje i sňatečnost, rozvodovost, potratovost a nemocnost.

⁶ Koschin, F.: *Demografie poprvé*, 2000, s. 12-13

Přirozená měna souvisí pouze s přirozenou obnovou populace, tzn. nezahrnuje migrace (tzv. mechanickou měnu).

Pro evidenci přirozené měny obyvatelstva byla vytvořena soustava registračních knih (matrik), v nichž jsou za přesně definované územní jednotky, pokrývající beze zbytku celý stát, vedeny v chronologickém pořadí všechna narození (porody živých i mrtvých dětí), sňatky a úmrtí osob, které se v okamžiku události na daném území zdržovaly.

Za úplnou evidenci se považuje zachycení alespoň 90% událostí. V Evropě tomuto požadavku vyhovují všechny země, ale v Africe je úplná evidence stále výjimkou. V zemích s nedokonalou statistickou službou bývá častá podregistrace. Za nedostatek se považuje i tzv. opožděná registrace, což je registrace demografických událostí s více než jednoletým zpožděním.

1.3.4 Evidence migrací

Evidence migrací poskytuje **informace o změnách v rozmístění obyvatelstva** v závislosti na ostatních sociálních a ekonomických jevech. Migrace je v České republice definována jako změna trvalého pobytu za hranice určité administrativní jednotky, zpravidla obce.

Údaje o migraci jsou ročně publikovány spolu s daty o evidenci přirozené měny v Pohybech obyvatelstva, vydávaných statistickými úřady.

1.3.5 Evidence nemocnosti

Poměrně spolehlivé informace o nemocnosti existují za ekonomicky aktivní obyvatelstvo, tj. včetně pracujících důchodců na základě statistiky ukončených případů pracovní neschopnosti. Kromě této výběrové statistiky existuje ještě běžná statistika pracovní neschopnosti, založená na evidenci zaměstnavatele a podléhající působnosti statistických orgánů.

1.3.6 Ostatní prameny

Důležitým zdrojem dat jsou i výběrová šetření, registry obyvatelstva a pro historickou demografii různé historické prameny.

Předností **výběrových statistických šetření** je jejich pohotovost a hospodárnost. Provádějí se jako:

1. doplněk sčítání lidu nebo evidence demografických událostí a jsou při nich sledovány jevy, které není účelné sledovat u všech obyvatel;
2. náhrada základní dokumentace především formou mikrocenzu, kdy rozsah zjišťovaných znaků může být větší než u sčítání lidu a jsou levnější;
3. doplněk speciální evidence, např. výběrová statistika ukončených případů pracovní neschopnosti;
4. jednorázová šetření, např. šetření populačního klimatu.

K výběrovým šetřením patří i tzv. retrospektivní šetření k rekonstrukci vývoje sledovaného procesu u daných osob v minulosti.

Registry obyvatelstva obvykle vycházejí z dat ze sčítání lidu a sledované znaky jsou aktualizovány na základě evidence přirozené změny obyvatelstva. Z dalších speciálních registrů obyvatelstva lze uvést např. soupisy voličů, soupisy daňových poplatníků, školních dětí apod.⁷

1.4 Základní demografické struktury obyvatelstva

Struktura obyvatelstva podle pohlaví a věku je také označována jako „**demografická struktura**“. Koncentrovanou charakteristikou demografické struktury je graf demografické struktury, který se nazývá strom života nebo věková pyramida. Tato označení se často používají jako synonyma, i když je lze významově odlišit – věková pyramida skutečně připomíná pyramidu, je tvořena jednotlivými stupni, zatímco strom života je tvořen lomenou

⁷ Kalibová, K.: *Úvod do demografie*, 2003, s. 10-12

(teoreticky hladkou) čarou. Informaci však oba typy poskytují stejnou, jde jen o formální rozlišení.

1.4.1 Obyvatelstvo podle pohlaví

Zastoupení mužů a žen v populaci se v průběhu života mění a závisí na třech typech rozdílných procesů (vyloučíme-li chyby při sčítání):

1. Za biologickou zákonitost je považována skutečnost, že se rodí více chlapců než děvčat a tento poměr je stálý. Index maskulinity při narození (označovaný často jako sekundární index maskulinity) dosahuje prakticky ve všech zemích s relativně spolehlivou evidencí narozených hodnot v rozmezí 104 – 107, nejčastěji však 105 – 106. Odchýlení od těchto hodnot je obvykle považováno u dostatečně velkých souborů za výsledek nepřesné evidence.
2. Druhým procesem je diferenční úmrtnost mužů a žen. V demograficky vyspělých zemích je prakticky ve všech věkových skupinách vyšší intenzita úmrtnosti mužů než žen (tzv. mužská nadúmrtnost, což se výsledně projevuje v rozdílné naději dožití u obou pohlaví. Ženy se obvykle dožívají vyššího věku a poměr mužů a žen v populaci se s přibývajícím věkem mění ve prospěch žen. V některých případech může být příčinou neobvyklého zastoupení mužů a žen v populaci i nadúmrtnost žen, ale tento jev není častý. Vyskytuje se např. na indickém subkontinentu, kde podmínky žen jsou vyloženě nepříznivé a jejich úmrtnost je zejména v rodivém věku relativně vysoká. Vliv na zvýšenou úroveň úmrtnosti dívek při narození a bezprostředně po něm může mít i různá péče o chlapce a dívky (např. jednoduché rodiny v Číně, ve kterých jsou preferováni chlapci).
3. Třetím faktorem, ovlivňujícím zastoupení mužů a žen v populaci, je migrace (nejčastěji pracovní migrace). Příkladem jsou Arabské emiráty se silnou mužskou imigrací, kde index maskulinity dosahuje hodnot přes 200. V České Republice lze jako příklad uvést regiony se silným zastoupením textilního průmyslu a v důsledku toho s vyšším zastoupením žen v populaci sledovaných regionů.

1.4.2 Obyvatelstvo podle věku

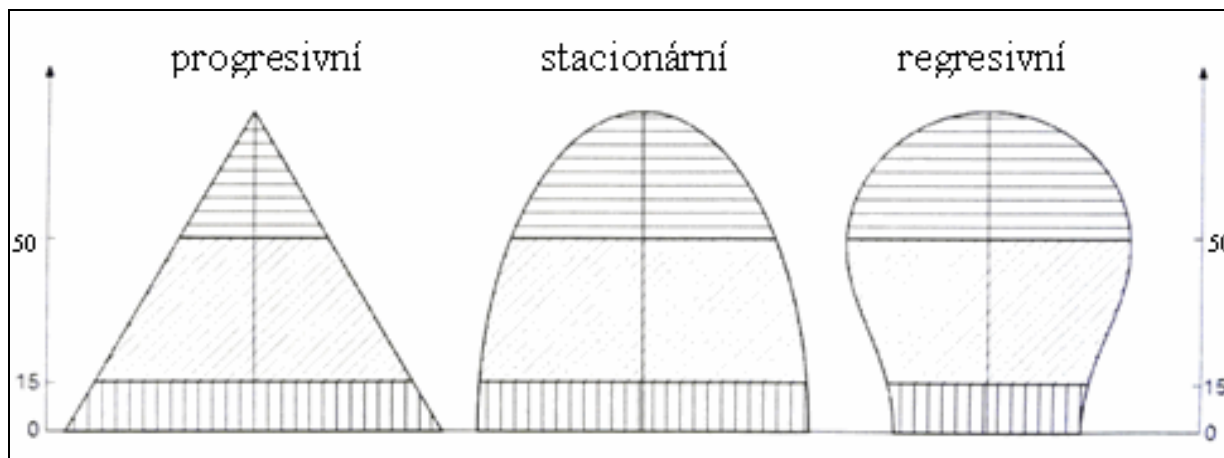
Struktura obyvatelstva podle věku je vyjádřena rozdělením celkového počtu obyvatel do jednoletých nebo víceletých (obvykle pětiletých) věkových skupin. Toto členění se prakticky vždy provádí odděleně pro muže a ženy.

Grafické uspořádání věkové struktury zkoumané populace s použitím dvojitého histogramu se nazývá věková pyramida. Na svislou osu se vynáší věk, na vodorovnou osu zastoupení příslušné věkové skupiny buď v absolutních počtech, nebo v relativních údajích, přepočtených na 1000 obyvatel, resp. 1000 mužů a 1000 žen. Jestliže se místo histogramu použije dvojitého polygonu, nazývá se pak obdobné uspořádání věkové struktury stromem života.

Věková pyramida podává v hrubých rysech demografickou historii populace. Jednotlivé zářezy, resp. vrcholy odrážejí jevy, které ovlivnily úroveň populační reprodukce (tzv. natalitní vlny). Jednou vzniklé nepravidelnosti věkové struktury se v populačním vývoji reprodukuje, i když v dalších generacích již ve zmenšené míře.

Z pohledu demografické reprodukce je možno obyvatelstvo rozdělit dle věku na tři základní skupiny: dětskou složku (0-14 let), reprodukční složku, která je definována pro účely statistiky rodivým věkem žen (15-49 let) a postreprodukční složku, která zahrnuje obyvatelstvo nad 50 let věku. Reprodukční složka představuje zhruba polovinu z celkového početního stavu jednotlivých populací. Dle zastoupení dětské a postreprodukční složky v populaci rozlišujeme tři populační typy, resp. typy věkových struktur:

Obr.: Populační typy dle A. G. Sundbärga

Zdroj: vlastní zpracování

1. Progresivní typ: v populaci výrazně převažuje dětská složka nad postreprodukční. Populace s tímto typem věkové struktury jsou charakterizovány vysokou úrovní plodnosti, která je však obvykle kompenzována i značnou intenzitou úmrtnosti. Každé zlepšení úmrtnostních poměrů u tohoto populačního typu vede k početnímu růstu populace. Tento typ věkové struktury je obvyklý v rozvojových zemích, v České republice ho najdeme např. u romské populace. Vyskytoval se také u historických a prehistorických populací. Jedná se o věkovou strukturu, typickou pro populace před demografickou revolucí. Grafické vyjádření formou věkové pyramidy je charakterizováno širokou základnou (vysoká úroveň plodnosti), strany pyramidy jsou konkávní a vrchol špičatý (slabé zastoupení starých osob v důsledku vysoké úrovně úmrtnosti).
2. Stacionární typ: u tohoto populačního typu je dětská a postreprodukční složka téměř v rovnováze. Tento typ se vytváří při déletrvajícím poklesu hladiny plodnosti až na úroveň, kdy pouze nahrazuje obyvatelstvo v reprodukčním věku (při dané úrovni úmrtnosti). Početní stav populace zůstává v dlouhodobém pohledu konstantní. Tento typ věkové struktury měla např. populace České republiky v 70. letech.
3. Regresivní typ: u tohoto populačního typu dětská složka nedosahuje zastoupení složky postreprodukční, početně ji nenahrazuje a v dlouhodobém pohledu dochází k snižování početního stavu populace (pokud bereme v úvahu pouze porodnost a

úmrtí a vyloučíme migrace). Tento typ věkové struktury v současné době převažuje v zemích západní a severní Evropy, od 70. let i v ČR. Věková pyramida má v důsledku slabé porodnosti úzkou základnu, strany pyramidy jsou spíše konvexní a vrchol pyramidy je vzhledem k vysokému zastoupení starých osob v populaci zřetelně širší v porovnání s progresivním populačním typem.

Výše uvedených zákonitostí ve věkové struktuře obyvatelstva si poprvé všiml švédský demograf A. G. Sundbärg a své poznatky publikoval v roce 1900. Tzv. Sundbärgův zákon byl však podmíněn reprodukčními poměry na konci 19. století, tj. relativně pravidelnou a neporušenou věkovou strukturou. V současnosti takovéto čisté typy věkových struktur nalezneme jen zřídka.⁸

1.5 Demografické stárnutí

Věková skladba každé populace je v určitém časovém okamžiku výslednicí demografických procesů, které probíhaly v minulosti. Vyplývá z každoročního počtu živě narozených z počtu a věkové skladby umírajících v jednotlivých kalendářních letech, z bilance mechanického pohybu obyvatelstva, tj. z počtu a věkové skladby osob, které se každoročně přistěhovaly a vystěhovaly. Tyto demografické procesy neurčují jen věkovou skladbu celé populace, ale i každé dílčí populační skupiny: např. obyvatelstva venkovského a městského, obyvatelstva jednotlivých regionálních celků (okresů, krajů, zemí apod.).

Studium změn věkové skladby a demografických příčin takových změn má význam teoretický i praktický. V okamžikové populační věkové skladbě je obsažen populační vývoj několika předcházejících desetiletí. Na druhé straně je současná věková skladba jedním z důležitých předpokladů budoucího populačního vývoje, tedy i budoucích strukturálních změn v populaci.

⁸ Kalibová, K.: *Úvod do demografie*, 2003, s. 17-18

Změna věkové skladby je jen jednou z mnoha stránek souvislostí mezi reprodukčním procesem a populační strukturou. Její praktické důsledky jsou ovšem závažné, a proto nepřekvapuje zájem, který je těmto otázkám v poslední době věnován.

Proces populačního stárnutí a jeho demografický mechanismus je možno studovat:

- a. na *modelech stabilního obyvatelstva* (při měnících se podmínkách reprodukce),
- b. studiem změn ve skutečných populacích na podkladě srovnání *změn reprodukčního schématu* a změn strukturálních.

K demografickému stárnutí dochází v důsledku změn v charakteru demografické reprodukce. Mění se při něm zastoupení dětské a postreprodukční složky populace. Poklesem porodnosti, zlepšováním úmrtnostních poměrů a prodlužováním naděje dožití se zvyšuje podíl starých osob v populaci.

Existují dva typy stárnutí populace:

- a. *ze spodu věkové pyramidy*, které je podmíněno snížením plodnosti a tím celkového počtu dětské složky,
- b. *na vrcholu věkové pyramidy*, které je podmíněno zlepšováním úrovně úmrtnosti. Obvykle však oba typy probíhají současně. Může také nastat v důsledku úbytku obyvatel v reprodukčním věku.

Obvykle však oba uvedené typy demografického stárnutí populace probíhají současně. Podíl starého obyvatelstva může však také růst i na úkor snižující se váhy obyvatel v reprodukčním věku. Demografické stárnutí populace měříme **indexem stárání**.

Proces demografického stárnutí probíhá v Evropě již od počátku minulého století a stále se zintenzivňuje. Ve vyspělých zemích je obecným problémem a je třeba ho brát v úvahu na všech úrovních prognostiky a plánování.

Při studiu procesu demografického stárnutí a jeho důsledků je věnována pozornost následujícím problémům:

1. příčiny stárnutí populace, tj. měnící se úroveň porodnosti a úmrtnosti;
2. vliv demografického stárnutí na budoucí demografický vývoj státu (regionu);

3. vliv demografického stárnutí na sociální a ekonomický vývoj společnosti, tj. např. ekonomická prosperita v podmínkách stárnoucí populace, nároky na důchodové zabezpečení, na zdravotní služby orientované na staré lidi, vytváření příležitostí pro společenské a kulturní vyžití starých osob apod.⁹

Opačným procesem je tzv. **demografické mládnutí**, které je způsobeno zejména zvýšením úrovně porodnosti. Tento proces klade naopak zvýšené nároky na péči o matku a dítě, na budování vzdělávacích a výchovných institucí a vytváření pracovních míst pro mladé lidi. Demografické mládnutí však bývá pouze lokálním, časově omezeným procesem.

1.6 Základní procesy demografické reprodukce

1.6.1 Úmrtnost

Úmrtnost je vedle porodnosti jedna ze dvou základních složek demografické reprodukce. Demografie se zajímá o úmrtí jako o hromadný jev, tzn. zkoumá **proces vymírání určité populace**. Analýza procesu úmrtnosti má v demografii dlouholetou tradici. Její počátky jsou spojeny se jménem zakladatele demografie J. Graunta (17. stol.), který jako první objevil obecné pravidelnosti řádu vymírání. Úroveň a vývoj úmrtnosti jsou v jistém smyslu důsledkem vývoje nemocnosti a také důsledkem kvality životních podmínek, životního prostředí a způsobu života.

K charakteristice řádu vymírání určité populace se používá úmrtnostní tabulka, která pomocí tabulkových funkcí poskytuje kvantitativně nej přesnější vyjádření intenzity úmrtnosti zkoumané populace.

1.6.2 Porodnost

⁹ Ševčík, S.: *Demografie*, s. 92-94

Proces rození je vedle procesu úmrtnosti základní složkou demografické reprodukce. Předmětem vědeckého zájmu se však stal mnohem později než proces úmrtnosti. Studium plodnosti začalo nabývat na významu od konce 19. století a v současné době má v demografii významné postavení. Po stabilizaci úmrtnosti související s ukončením demografické revoluce je populační vývoj územních celků či jednotlivých populací ovlivňován především úrovní porodnosti, která se považuje i za indikátor sociálního rozvoje v širším slova smyslu.

Úroveň porodnosti závisí zejména na plodivosti neboli fekunditě, což je schopnost muže a ženy rodit děti. Její výsledný efekt, vyjádřený počtem narozených dětí se označuje plodnost neboli fertilita. Počet dětí, který se určitému páru narodí, závisí nejen na jeho plodivosti, ale i na jeho reprodukčním (demografickém) chování. Typem demografického chování je např. plánované rodičovství, kdy pár reguluje počet narozených dětí a intervaly mezi jednotlivými porody pomocí antikoncepčních metod. Úroveň porodnosti je ovlivněna i populační politikou státu, i když v tomto případě obvykle pouze krátkodobě. Nemalý význam má i systém hodnot ve společnosti.

1.6.3 Přírůstek obyvatelstva

Přirozený přírůstek (úbytek) je definován jako **rozdíl mezi počtem živě narozených a zemřelých v daném období za určitou oblast**. Není tedy populačním jevem, nýbrž pouhým rozdílem mezi četnostmi dvou jevů, živými narozeními a úmrtími.

Absolutní přirozený přírůstek (úbytek) = $N - M$, kde N jsou živě narození a M zemřelí v dané populaci a období. Je-li počet živě narozených vyšší než počet zemřelých, jedná se o *přirozený přírůstek* (přírůstek přirozenou měnou), v opačném případě nastává *přirozený úbytek* (úbytek přirozenou měnou).

Relativní přirozený přírůstek je poměr přirozeného přírůstku ke střednímu stavu obyvatelstva.

Proces reprodukce populace tvoří tedy dva procesy, vymírání a rozmnožování, tedy úmrtnost a porodnost, což nazýváme přirozenou reprodukcí. Populace přibývá a ubývá ovšem i tím, že se do ní stěhují lidé z jiných populací. Tento proces nabývá stále více na významu, jelikož většina Evropských populací by již dnes bez migrace vymírala. Je zřejmé, že proces migrace

se skládá ze dvou procesů, stěhování směrem do populace, které nazýváme imigrací a stěhování směrem z populace, které nazýváme emigrací. Stejně jako u úmrtnosti a porodnosti (přirozený přírůstek) lze charakterizovat imigraci a emigraci stejným principem. Jelikož se v případě imigrace a emigrace jedná o procesy spjaté s mobilitou, nazýváme výsledný součet (absolutně i relativně) **přírůstek stěhováním** (saldo migrace).

Přirozený přírůstek a přírůstek stěhováním tvoří tedy ukazatel **celkového přírůstku obyvatel**, přičemž je nutné vliv obou prvků na celkovém přírůstku interpretovat k dané populaci odděleně.

1.7 První a Druhá demografická revoluce

1.7.1 První demografická revoluce

První demografická revoluce (někdy označováno jako **demografický přechod**) je historický proces, který probíhá postupně u všech populací světa. Vzniká na určitém stupni společenského rozvoje a na jiném opět končí. Jednotlivé složky tohoto rozvoje (životní úroveň, kulturní úroveň, rozvoj výrobních sil, úroveň hygieny a lékařské vědy, stupeň urbanizace apod.) ani předcházející demografický vývoj nemusí být pro její počátek stejné a závisí vždy na jejich kombinacích a vazbách.

Časový průběh demografické revoluce ovlivňuje také velikost populace a stupeň její sociální homogenity. Demografická revoluce se obtížněji prosazuje u populací velkých a heterogenních, u malých závisí její průběh na jejich geografické poloze.

K procesu demografické revoluce nedochází u celé populace najednou, ale postupně u jednotlivých skupin (ve městě, na venkově, v regionech, u etnických a sociálních skupin apod.).

V průběhu demografické revoluce klesá míra porodnosti, výrazně klesá úroveň kojenecké úmrtnosti a naděje na dožití (střední délka života) se prodlužuje z 30 – 35 let na dvojnásobek,

tj. na hodnoty kolem 70 let pro obě pohlaví. Důsledkem těchto změn je proces demografického stárnutí.

Nástup demografické revoluce byl zaznamenán již koncem 18. stol. ve Francii, následně v Anglii a postupně se šířil do celého světa. Demografická revoluce proběhla v rozvinutých zemích zhruba v období let 1850 – 1950 a trvala přibližně 100 let. V rozvojových zemích dochází k demografické revoluci teprve po roce 1960 a její ukončení se předpokládá v prvních dvou desetiletích 21. století, tedy za dobu asi o polovinu kratší než v zemích rozvinutých. V Českých zemích lze počátek demografické revoluce zasadit do 30. let devatenáctého století. Její ukončení se vztahuje přibližně k roku 1930.

Existují v zásadě tři **modely** (typy) demografické revoluce:

1. Francouzský: k poklesu úrovně porodnosti a k zlepšování úrovně úmrtnosti dochází téměř současně, a to v obou fázích. Důsledkem je malý početní růst obyvatelstva (ve Francii se v průběhu demografické revoluce zvýšil počet obyvatel pouze 1,8x).
2. Anglický: k zlepšování úrovně úmrtnosti dochází v obou fázích; úroveň porodnosti však v první fázi stagnuje a teprve ve druhé fázi dochází k jejímu rychlému poklesu. Důsledkem je značný početní nárůst obyvatelstva (v Anglii se v průběhu demografické revoluce počet obyvatel zvýšil téměř 5násobně).
3. Japonsko-mexický model je charakteristický pro rozvojové země. K zlepšování úmrtnosti dochází v obou fázích v důsledku pomoci z vyspělých zemí (zdravotní programy, dovoz lékařské techniky, léků). Úroveň porodnosti se v první fázi dokonce zvyšuje v důsledku lepší hygieny, zdravotní péče apod. K relativně rychlému poklesu úrovně porodnosti dochází až ve druhé fázi. Dochází zde ke značnému nárůstu počtu obyvatelstva a jeho počet se může za 20 let až zdvojnásobit. Bývá často označován jako populační exploze. Neúměrně vysoký růst počtu obyvatel mnohdy neodpovídá ekonomickému růstu a může negativně ovlivňovat životní úroveň dané společnosti.

1.7.2 Druhá demografická revoluce

Od poloviny 60. let lze sledovat významné změny v demografickém chování ve vyspělých zemích, které bývají označovány jako **druhá demografická revoluce (přechod)**.

Charakteristickým znakem tohoto procesu je pokles úrovně plodnosti pod hranici prosté reprodukce, která nezaručuje početní obnovu populace. Změny v úrovni úmrtnosti, její zlepšování, mají pro početní růst populací již jen malý význam. Uvedené změny jsou spojovány např. s růstem individualismu a s významnými změnami v hodnotové orientaci lidí.

Manželství a úplná rodina ztrácí svou nezastupitelnou funkci, což vyvolává změny v rodinných vztazích a ovlivňuje stabilitu rodiny. Narůstá počet nesezdaných soužití, zvyšuje se podíl dětí narozených mimo manželství, zvyšuje se věk matek v době prvního porodu. Ovlivňuje to i masové rozšíření antikoncepce. Pokles porodnosti a zlepšování úmrtnosti vedou k demografickému stárnutí populací.

Druhá demografická revoluce proběhla ve vyspělých zemích severní a západní Evropy zhruba v letech 1965 – 1985 a trval zhruba 20 let. V bývalých socialistických zemích začal od počátku 90. let. Od poloviny 80. let došlo k neočekávané změně v úrovni plodnosti, a to k jejímu růstu (zejména ve Skandinávii a v západní Evropě).¹⁰

1.8 Natalitní politika

Výsledky demografického studia mohou být hodnoceny **z pohledu společenských potřeb**, tzn., zda současný nebo očekávaný vývoj je výhodný či nevýhodný pro společnost a jak lze na vývoj jednotlivých složek demografické reprodukce působit.

V tomto pojetí přechází demografie do otázek společenské praxe, kterou v oblasti reprodukce obyvatelstva označujeme jako **populační politika**. Cíle populační politiky obvykle vychází ze stanovení populačního optima, tj. optimálního počtu nebo početního růstu obyvatelstva za existujících podmínek. Populační politika je součástí sociální politiky společnosti a zahrnuje opatření v oblasti ekonomické, sociální, právní, administrativní a zdravotní, jejichž realizace vede k ovlivňování populačního vývoje. Realizaci opatření populační politiky lze provádět formou materiální, peněžitou, psychologickou, výchovnou apod.

¹⁰ Ševčík, S.: *Demografie*, 2007, s. 105-107

Populační politiku je možno chápat v širším a v užším smyslu. V širším vymezení zahrnuje všechna opatření, která mají nějaký vliv na populační vývoj. Toto pojetí zahrnuje i opatření, přijatá např. ke zvyšování životní úrovně, ke zlepšení pracovních podmínek, životního prostředí, služeb apod. V tomto pojetí se populační politika překrývá s politikou sociální. V užším vymezení zahrnuje opatření, přijatá výhradně za účelem ovlivnění demografické reprodukce. V tomto případě se někdy hovoří o demografické politice, která je zaměřena na oblast porodnosti, úmrtnosti a na související aspekty sňatečnosti, rozvodovosti, potratovosti apod. Do populační politiky v tomto vymezení bývá často zahrnuta i problematika rozmisťování obyvatelstva a migrací, tzn. migrační politika. V nejužším pojetí je populační politika chápána jako natalitní politika a její opatření směřují k regulaci porodnosti, v případě pronatalitní politiky k jejímu zvýšení. Antinatalitní politika sleduje snížení porodnosti (viz např. Čína).¹¹

¹¹ Kalibová, K.: *Úvod do demografie*, 2003, s. 43

2 ZÁKLADY SOCIOLOGIE V REGIONALISTICE

Sociologie je jednou z mnoha vědních disciplín spadajících pod multioborový předmět regionalistiky. Zjednodušeně lze říci, že sociologie je **věda o společnosti** (z řečtiny *societas* znamená společnost, *logos* je věda).

Sociologie se zabývá nesmírně širokou **škálou vztahů**, interakcemi jednotlivců počínaje a globálními společenskými procesy konče. Vymezit jedinou univerzální definici není proto nijak jednoduché. Z některých významných zdrojů lze vybrat následující příklady:

- „Sociologie se zabývá studiem sociálního života, skupin a společností.“¹²
- „Sociologie je definována jako disciplína, která zkoumá struktury, funkce a souvislosti vývoje společnosti a snaží se je vysvětlovat a zobecňovat do podoby teorií.“¹³

Vybrané definice a samozřejmě celá řada dalších, které zde nejsou citované, mají několik zásadních společných jmenovatelů, a to: jednotlivce, společnost a sociální interakce, tzn. vzájemné vztahy mezi jednotlivci, mezi jednotlivcem a společností, mezi společenskými subsystémy, apod.

2.1 Jednotlivec

Jednotlivec či jedinec je základním stavebním kamenem společnosti. Jedincem přitom rozumíme osobu, která má zcela individuální a jedinečné vnější (fyzické) a vnitřní (duševní) charakteristiky, samostatně se rozhoduje, prožívá a vyjadřuje emoce, uvědomuje si svoji existenci, tj. vytváří si vlastní identitu, tedy vlastní pohled na sebe samého.

¹² Giddens, A.: *Sociologie*, 1999, s. 14

¹³ Heřmanová, E., Patočka, J.: *Regionální sociologie, sociologie prostoru a prostředí*, 2006, s. 10

2.1.1 Socializace

Člověk (jedinec) však není izolovaným prvkem v prostoru a není imunní vůči vlivům svého okolí. Působí na něj řada vnějších faktorů, které formují jeho chování, vystupování i vlastní identitu. Jde zejména o vnímání společenských hodnot, vzorce chování či sociální role, jejichž přijetí nebo osvojení umožňuje vstup jedince do společenských vztahů. Tento proces je označován jako **socializace**. U procesu socializace je přitom důležité, aby se jedinec ztotožnil s hodnotami a normami společnosti. Pouhé přizpůsobení se společenským pravidlům lze charakterizovat jen jako **asimilaci**. Otázka socializace a asimilace je přitom klíčová u tzv. sociálně nepřizpůsobivých občanů, u kterých je problematický proces asimilace, o socializaci ani nemluvě. Tento problém vedoucí až k tzv. sociální exkluzi (sociálnímu vyloučení) však může mít nedozírné celospolečenské následky.

Socializace je tedy proces, v němž se člověk postupně (od novorozence) stává sociokulturní bytostí, schopnou chovat se jako člen určité sociální skupiny, orientující se ve „své“ kultuře a ve „svých“ normách¹⁴. Socializace, tedy to, jaké hodnoty a normy jedinec přebírá za své, proto logicky souvisí s konkrétním sociálním prostředím, ve kterém se jedinec nachází. Proces socializace probíhá ve dvou základních fázích, a to jako primární a sekundární socializace.

- **Primární socializace** probíhá nejčastěji v nejužším rodinném prostředí, kde jsou jedinci od raného dětství bezprostředně zprostředkovávány základní kulturní a společenské návyky, vzorce chování, hodnoty a společenské normy. Pro další vyšší úroveň socializace je tato primární zcela nezbytná, neboť základní návyky spojené se silnou emocionální vazbou na rodinu (a to jak pozitivní, tak bohužel negativní) vykazují značnou trvanlivost.
- Sekundární socializace je následně začleňování jedince do širšího sociálního prostředí, ve kterém je vystaven působení různých dalších osob či institucí. **Sekundární socializace** tak může probíhat ve školách, mateřskou nevyjímaje, v zájmových sdruženích, neformálních skupinách v místě bydliště, v pracovním týmu, apod. V této druhé formě socializace má již jedinec na výběr z široké nabídky vzorců chování, osobních vzorů, životních hodnot, které odpovídají konkrétnímu prostředí. Výběr těchto socializačních tendencí u jednotlivců závisí na vlastní osobnosti, na orientaci

¹⁴ Heřmanová, E., Patočka, J.: *Regionální sociologie, sociologie prostoru a prostředí*, 2006, s. 64

primární socializace a na vnitřních či vnějších motivech jednotlivce určité vzorce chování či životní hodnoty přijmout.

S primární a sekundární socializací souvisí i tzv. **sociální faktory**, tedy činitelé, které na úroveň a podobu socializace bezprostředně působí. Mezi základní socializační faktory lze zařadit rodinu, školní zařízení a organizované (např. v zájmových kroužcích) či neorganizované skupiny vrstevníků. Mezi ostatní socializační faktory lze zařadit všechna ostatní formální či neformální uskupení nebo instituce počínaje sousedstvím, přes pracovní prostředí (kolektiv) až po lokální společenství (obyvatelé osady, vesnice, ulice). Významným socializačním faktorem jsou též sdělovací prostředky, které prezentují určité hodnoty, vzorce chování, typy osobností a tím vytváří vzory a formují životní pohled jednotlivců a skupin osob. Odvíjí se to zejména od úrovně a obsahu zpravodajství a struktury skladby pořadů obecně (filmů, vzdělávacích programů, dokumentů, talk show, reality show, apod.). Silný socializační vliv mají též reklamy, které působí na konzumenty produktů masmédií velmi agresivně se značnou intenzitou.

Typologie socializace je však výrazně širší. Mezi druhy socializací patří např.:

- anticipující socializace, kde jedinec předpokládá - spekuluje, že přejímání vzorců chování či hodnot jiné osoby či skupiny osob mu přinese budoucí prospěch (např. ve vztahu k nadřízeným, aby „zapadl“ do party, apod.);
- záměrná socializace, kterou lze prezentovat na příkladu zcela vědomé rodičovské výchovy;
- nezáměrná socializace, kdy opět na příkladu rodiny dítě vnímá chování svých rodičů a jejich reakce na různé situace a zcela bez přispění rodičů se s těmito vzorci chování ztotožňuje, nebo
- genderová socializace, která představuje přejímání mužských a ženských vzorců chování či rolí, které jsou spojovány s konkrétní společností a její vývojovou etapou.

Jak již bylo zmíněno v úvodu, všechny sociologické aspekty přímo či nepřímo působí na klíčové prvky regionalistiky. Všechny sociologické aspekty též výrazně souvisí s časoprostorovou dimenzí. Nejinak tomu je i u tak zvané prostorové socializace. **Prostorová socializace** je proces, při kterém si jedinec osvojuje prostor, v němž žije, prostor, který ho obklopuje, ať už se jedná o přírodní či kulturní krajinu. Prostorovou socializaci lze

charakterizovat prostřednictvím čtyř základních kategorií – fyzikální, kulturní, estetické a psychologické.

- Fyzikální rozměr prostorové socializace představuje schopnost jedince osvojovat a osvojit si prostor, orientovat se v prostoru (byt, dům, ulice, čtvrť, město, region).
- Kulturní vnímání prostoru v podstatě znamená internalizaci (osvojení si) kulturních symbolů a kulturních výtvorů na regionální či lokální úrovni. Výsledkem tohoto typu prostorové socializace je poznání a porozumění vlastní materiální kultuře, a to zejména v symbolické rovině.¹⁵
- Estetická dimenze v rámci prostorové socializace představuje přijímání a ztotožnění se s vizuálními podněty v daném prostoru. Estetické působení prostoru na jednotlivce je přitom velmi individuální a jeho vnímání jedincem je též značně rigidní. V regionálním rozvoji toto souvisí například i s neschopností obyvatel obce akceptovat nezaujatý pohled či hodnocení nerezidenta – návštěvníka, který obec navštíví a získá z ní nějaký vnitřní estetický pocit, který může být kladný, záporné nebo neutrální. Z hlediska dosažení efektivní sebereflexe představitelů obce je tento externí názor či dojem zcela zásadní. Rezidenti považují stav za daný a jsou na něj svým způsobem zvyklí, což nevytváří žádný účinný tlak na změnu.
- Posledním rozměr prostorové socializace představují psychologické aspekty prostoru, tedy to, jak je jedinec vnitřně identifikován s konkrétním typem prostoru a jaké pocity to v něm vyvolává (např. rodné město – vzpomínky na dětství; vesničan ve velkoměstě – nepříjemné pocity z množství lidí, strach).

Kulturní, estetická či psychologická dimenze vnímání prostoru je vysoce individuální a každý jedinec může tyto aspekty vnímat jinak, a to i zcela protichůdně. Z hlediska objektivity regionálního rozvoje je třeba posuzovat tyto jednotlivé dimenze řešeného prostoru s jistým nadhledem, bez osobní vazby a emocionálního zatížení.

2.1.2 Sociální status

V procesu socializace si člověk, jedinec osvojuje hodnoty a vzorce chování společnosti, která na něj bezprostředně či zprostředkovaně působí prostřednictvím socializačních faktorů (činitelů). V rámci socializace však jedinec získává i určité postavení v dané společnosti, tj.

¹⁵ Heřmanová, E., Patočka, J.: *Regionální sociologie, sociologie prostoru a prostředí*, 2006, s. 72

získává tzv. **sociální status**, který určuje, identifikuje pozici jednotlivce ve společnosti, resp. ve skupině. Obvykle je sociální status spojený s určitou mírou úcty nebo neúcty, ocenění nebo opovržení, v českých poměrech patrně i s určitou mírou závisti¹⁶. Sociální status nebo pozice ve společnosti či skupině se nemusí týkat pouze jednotlivce. Společenskou pozici (společenské postavení) zastávají např. rodiny či etnické skupiny. Lze identifikovat dva základní způsoby, jak dosáhnout určitého společenského postavení. Jde o tzv. status připsaný a status získaný:

- Status připsaný nemůže člověk zpravidla ovlivnit – etnický původ, rasa, pohlaví, sociální prostředí rodiny, pracovní či politické postavení rodičů, domov, materiální zabezpečení. Připsaný (askriptivní) poskytuje jednotlivci lepší výchozí podmínky pro jeho další posilování a vylučuje, ve srovnání s jedincem s nižším sociálním statusem, rovnost šancí.
- Status získaný je ovlivněn vlastní aktivitou jedince či skupiny. Odvíjí se od dosaženého vzdělání jedince, jeho ekonomické aktivity, politické moci, schopnosti navazování progresivních sociálních kontaktů, nadání či talentu, apod.

Sociální status nebo sociální postavení lze rozpoznat a vzájemně poměřovat prostřednictvím statusových znaků. Mezi ty patří zejména dosažené vzdělání, majetek, prestiž vykonávané ekonomické činnosti, kulturní úroveň člověka, množství sociálních kontaktů, politická pozice, apod. Statusové znaky (mnohdy z různých důvodů skryté) lze identifikovat podle statusových symbolů (šperky, oblečení, počet a značky automobilů v rodině, úroveň bydlení, typ mobilního telefonu, apod.).

Vnímání a význam sociálního statusu má výrazné prostorové, časové a sociální aspekty. Jinak je vnímán sociální status v porovnání minulosti s přítomností, jinak je ve vazbě na životní hodnoty a vzorce chování vnímán v různých částech světa a rozdílně může být vnímán i v různých sociálních skupinách. Sociální status může být tedy vnímán objektivně, tj. na základě měřitelných či hodnotitelných ukazatelů vzdělanostní struktury, ekonomické výkonnosti, prestiže pracovní pozice, pracovní odpovědnost a náročnost, apod.; nebo subjektivně, tedy jakým způsobem vnímá svou pozici sám nositel sociálního statusu dle dojmů získaných z chování a jednání ostatních jednotlivců či skupin vůči jeho osobě.

¹⁶ Heřmanová, E., Patočka, J.: *Regionální sociologie, sociologie prostoru a prostředí*, 2006, s. 75

2.1.3 Sociální mobilita

Současná turbulentní doba, která vlivem rozvoje technických prostředků a technologií výrazně relativně (časově) zkracuje prostorové vzdálenosti, předpokládá poměrně výraznou prostorovou mobilitu. Tato mobilita umožňuje lidem lépe optimalizovat vzdálenost pracoviště → bydliště → dostupnost občanské vybavenosti → dostupnost volnočasových aktivit, zefektivnit pracovní výkon a dosahovat lepší ekonomické úrovně. Tyto trendy přispívají i k tzv. **sociální mobilitě**, kdy jedinec může ovlivňovat a měnit svůj sociální status (zejména získaný).

Zvyšování či snižování úrovně sociálního statusu vlivem sociální mobility označujeme za vertikální mobilitu (povýšení v práci, zvolení občana starostou města). Horizontální sociální mobilita probíhá uvnitř společenské vrstvy bez zvyšování či snižování úrovně sociálního statusu (změna útvaru v organizaci se zachováním pracovní pozice).

Překážky, které brání jednotlivci či sociální skupině, označujeme jako **sociální bariéry**. Tyto bariéry mohou být přirozené (jazykové, kulturní, rasové, náboženské, apod.) nebo umělé. Umělé vytvořené bariéry rozdělujeme na objektivní a subjektivní. Objektivní jsou určitou elitou (politickou, regionální, apod.) záměrně vytvořené překážky pro účely sociální regulace, např. milionářská daň – omezení zvyšování sociálního statusu, nebo naopak sociální síť, která má zabránit patologickému propadu sociálního statusu. Subjektivní bariéry sociální mobility jsou individuální vnitřní (psychologické) překážky jedince, které brání změně sociálního statusu (pasivita, lenost, neschopnost týmové práce, nízké sebevědomí či cílevědomost, atp.).

Z hlediska regionálního rozvoje je v souvislosti se sociálním statusem klíčovým tématem tzv. **sociální izolace** následovaná **sociální exkluzí** (vyloučením). Sociální izolací (extrémní důsledek existence sociálních bariér) rozumíme nedostatek nebo úplnou absenci normálních sociálních kontaktů, mezilidských vztahů, k nimž může dojít v důsledku:

- záměrného nedobrovolného vyčlenění jedince nebo sociální skupiny ze společnosti, záměrná izolace může nastat i v důsledku nesympatií či strachu, k této situaci dochází u jedinců, kteří se nějakým způsobem odlišují, ať již v pozitivním nebo negativním směru;

- vlastní svobodné rozhodnutí jedince.¹⁷

2.2 Společnost

V úvodu kapitoly bylo řečeno, že sociologie je věda nebo nauka o společnosti. Zjednodušeně lze říci, že **společnost** je tvořena souhrnem všech jednotlivců. Hlubší zamyšlení či poznání však odhalí fakt, že pojem společnost je možné v přesnějším vymezení pojímat velmi rozdílně. V sociologickém pojetí lze společnost definovat jako „*souhrn individuí jednajících s ohledem na jednání druhých, a to v určitém historickém, prostorovém, kulturním a sociálním kontextu, jehož parametry mohou svým jednáním ovlivňovat jen částečně.*“¹⁸

Společnost lze tedy charakterizovat jako skupinu jednotlivců, která je specifická určitým vnitřním uspořádáním, kulturou, tradicemi, typickými společenskými vazbami a různorodými vztahy mezi členy této skupiny.

Z uvedených definic vyplývá, že společnost může být a bývá složena z více různorodých sociálních skupin podle konkrétních charakteristik těchto skupin. Tyto jednotlivé skupiny, kde každý jedinec může být členem i více než jedné, vytváří mezi sebou řadu rozdílných sociálních vztahů. Soubor či souhrn těchto sociálních vztahů vytváří tzv. **sociální strukturu společnosti**.

2.2.1 Sociální struktura společnosti a její diferenciaci

Jednotlivé skupiny uvnitř sociální struktury společnosti mohou vykazovat výrazné rozdíly (velikost skupin, zájmy skupin a jejich členů, ekonomická charakteristika skupin, životní hodnoty, apod.). Zájemem společnosti je, aby tato diferenciace byla funkční, tzn. aby vykazovala určitou optimální úroveň. Je-li sociální struktura společnosti příliš diferencovaná,

¹⁷ Heřmanová, E., Patočka, J.: *Regionální sociologie, sociologie prostoru a prostředí*, 2006, s. 102-103

¹⁸ Keller, J.: *Sociologie a ekologie*, 2007, s. 11

tedy vznikají-li mezi jednotlivými skupinami výrazné nerovnosti (disparity), může dojít k rozvratu (dezintegraci) společnosti, k sociálnímu vyloučení (sociální exkluzi) některých sociálních skupin a prostorově i ke vzniku sociálně vyloučených lokalit s výraznými sociálními problémy. Je-li sociální diferenciaci společnosti příliš malá nebo dokonce nulová, společnost stagnuje, protože nemá žádný pozitivní impuls ke snaze o zlepšení. Tento stav lze dokumentovat na filozofii sociální rovnosti v období socialismu, kdy uniformita a snaha o stejnou sociální úroveň napříč celou společností vyústila ve společenskou stagnaci, uzavření sociálních skupin jednotlivců a nezáměr o vlastní růst či rozvoj.

Sociální diferenciaci lze definovat z různých úhlů pohledu. Z hlediska regionálního rozvoje vnímáme tzv. **regionální sociální diferenciaci**, kterou lze popsat jako územní rozdíly v sociálních charakteristikách obyvatel, v sociální struktuře, zvycích, tradicích, hodnotové orientaci, apod.). Tento typ sociální diferenciaci lze vnímat pozitivně (ve smyslu jedinečnosti regionu, konkurenční výhodě oproti regionu jinému) i negativně (v případě výskytu výrazně negativních sociálních jevů, které vyřazují území z dalšího socioekonomického rozvoje v interakci s širším zázemím – např. sociálně vyloučené lokality).

Další typologie sociální diferenciaci již směřuje (i v regionálním vymezení) dovnitř společnosti. Jedná se o diferenciaci horizontální a vertikální. **Horizontální sociální diferenciaci** představuje koexistenci různých sociálních subsystémů, hodnotových struktur, strategií a vzorců chování v rámci jedné společnosti.¹⁹

Vertikální sociální diferenciaci je charakteristická sociální nerovností mezi jednotlivci, zjednodušeně lze říci, že je to v extrémním případě fakticky dělení jednotlivců na bohaté a chudé v nejširším slova smyslu. V přímé souvislosti s vertikální diferenciací společnosti dochází ke vzniku sociální hierarchie. Sociální hierarchie je globálně obtížně specifikovatelný termín. Subjektivní vnímání různých společností může i úroveň sociální hierarchie vnímat zcela jinak. Jinak je například vnímána chudoba ve vyspělých evropských zemích, jinak je chápána chudoba na africkém kontinentu (sociálně slabí Evropané jistě dosahují mnohem vyšší životní úrovně než chudí obyvatelé zaostalých afrických států).

¹⁹ Heřmanová, E., Patočka, J.: *Regionální sociologie, sociologie prostoru a prostředí*, 2006, s. 51

V rámci vertikální sociální diverzifikace lze popsat různé sociální útvary, které definují sociální hierarchii v dané společnosti. Jedná se zejména o stavy, kasty, třídy a vrstvy.

2.2.2 Stavy, kasty, třídy a vrstvy

Stavy, známé z období feudalismu, představují skupiny jednotlivců vykazujících specifické ekonomické prvky, rodové znaky a kritéria společenské prestiže. Obecnou strukturu feudálních stavů tvořila šlechta, dále duchovní a tzv. třetí stav (měšťané, obchodníci, řemeslníci, rolníci, ale i nevolníci).

Kasty jsou společenské skupiny známé například ze států jižní Asie. Příslušníkem kasty se stává jedinec momentem narození. Prostupnost jednotlivých kast je, na rozdíl od stavů, minimální. Existence a zdůvodnění existence kastovního systému je opírána i o náboženský systém.

Třídy jsou společenské skupiny obyvatel, jejich existence a vymezení je založeno na objektivních ukazatelích, které vykazují jednotlivci. Klíčovým faktorem pro zařazení jednotlivce do konkrétní třídy je jeho postavení na trhu a ekonomická síla. Rozdělení obyvatel do různých tříd je tedy dáno nerovnostmi ve vlastnictví hmotných a finančních zdrojů a nerovnostmi ve schopnostech jednotlivců majetkové zdroje získat a disponovat s nimi. Třídní systém je i přes rozdílné názory a odmítání některých světových filozofů a myslitelů logickým vyústěním vertikální sociální diferenciaci. Ve vyspělých společnostech lze identifikovat čtyři základní společenské třídy:

- Vyšší třídu ve společnosti reprezentuje poměrně malá skupina ekonomicky nezávislých jednotlivců („horních 10 tisíc“). Lidé v této společenské třídě disponují nejen značným majetkem, ale většinou i určitou rozhodovací mocí v různých oborech lidské činnosti.
- Do střední třídy patří např. živnostníci, drobní podnikatelé, úředníci, technici, manažeři, apod. Je to třída z hlediska oborové činnosti a demografické struktury velmi nesourodá. V této nesourodé skupině však lze vysledovat určitou vnitřní diferenciaci vedoucí až ke vzniku určitých podtříd, které identifikují v rámci této třídy jednotlivce s vyšší či nižším socioekonomickým statusem (vyšší střední třída, nižší střední třída).

- Dělnickou třídu tvoří manuálně pracující jednotlivci. Tato třída též vykazuje prvky vnitřní hierarchie, kdy ji lze rozdělit na vyšší dělnickou třídu (mistři, kontrolori, apod.) a nižší dělnickou třídu, jejíž příslušníci jsou velmi málo kvalifikovaní nebo nekvalifikovaní.
- Spodní třídu tvoří jednotlivci s výrazně horšími životními podmínkami. Tato třída je charakteristická vysokou mírou nezaměstnanosti a chudoby. Příslušníky této třídy se též často stávají osoby sociálně nepřizpůsobivé a nezaměstnatelné.

Prostupnost jednotlivých tříd je v tomto systému možná i reálná, závislá v maximální míře na vůli a osobnostních charakteristikách jednotlivce. Nejde přitom však jen o prostupnost tříd směrem vzhůru. Velmi častým a silně traumatizujícím jevem je prostupnost tříd směrem dolů. Tato situace nastává v tržní ekonomice často např. v důsledku hospodářské krize. Není tedy výjimkou, když např. vysokoškolsky vzdělaný člověk v důsledku nepříznivého vývoje hospodářské situace spadne ze střední třídy do dělnické třídy, v horším případě i do spodní třídy. Vývoj tříd, klasifikace jednotlivých tříd, specifikace faktorů ovlivňující příslušnost k určité třídě prochází neustálým vývoje stejně jako společnost sama a tento vývoj je odrazem vyspělosti společnosti a jejího fungování.

Společenské **vrstvy** a příslušnost k sociální vrstvě se odvíjí od konceptu sociálního statusu, který byl již výše popsán. Základními kritérii pro „vstup“ do vyšší společenské vrstvy jsou velikost majetku jednotlivce, jeho podíl na moci a prestiž vykonávané profese.

2.3 Sociální skupiny v prostoru

V předchozí kapitole jsme definovali společnost jako konglomerát různých sociálních skupin. Sociální skupiny přitom charakterizujeme jako skupinu lidí, jednotlivců, kteří ve svém bytí vykazují určité jednotící znaky či prvky, které tuto konkrétní skupinu odlišují od skupin jiných. V případě tzv. **prostorových sociálních skupin** je kromě výše uvedených vnitřních jednotících znaků charakteristická jejich dlouhodobá existence v určitém vymezeném prostoru. Na základě tohoto vymezení lze za prostorovou sociální skupinu považovat na té

nejnižší územní úrovni např. sousedskou skupinu, vesnickou komunitu, společenství squoterů či územní koncentraci osob postižených sociálním vyloučením (ghetta). Na té nejvyšší územní úrovni je prostorovou sociální skupinou např. i národ či prostorová koncentrace příslušníků určité národnosti.

Pospolitost či společenství lidí, pro které jsou charakteristické specifické vnitřní vztahy a vazby uvnitř tohoto společenství, které jsou odlišné od jiných sociálních skupin, označujeme pojmem **komunita**. Komunita přitom nemusí být definována jen prostřednictvím příslušnosti k určitému názoru, způsobu života či životním hodnotám. Tento pojem může být a často bývá spojen i s prostorovým vymezením, kdy stejně „životně orientovaní“ jednotlivci společně sdílí a obhospodařují určitý vymezený prostor.

Lokální či regionální komunity představují územní společenství lidí, kteří žijí v geograficky definované oblasti a mezi kterými existují četné vzájemné sociální vazby (tj. přátelské, příbuzenské, známostní, pracovní či směnné).²⁰ Lokální a regionální komunity tedy vytváří relativně autonomní sociální systémy, které vykazují nejen jednotné kulturní, náboženské či hodnotové znaky, ale i charakteristiky ekonomické a politické.

Hlavními reprezentanty lokálních a regionálních komunit jsou venkovské a městské komunity. Tato společenství lidí vykazují vůči sobě různé charakteristiky určované velikostními parametry (počet obyvatel, rozloha území), socioekonomickou významností a zajišťovanými funkcemi (poskytování služeb nižšího a vyššího řádu).

Pro **venkovské komunity** jsou specifické následující charakteristiky:

- rozsáhlé meziosobní vazby,
- vyšší vzájemná solidarita a zodpovědnost a s tím související vyšší sociální závislost (pevnější příbuzenské vazby),
- silnější sociální kontrola,
- pocit bezpečí,
- uchovávání a dodržování tradic a s tím do jisté míry související poměrně značná míra konzervatismu,
- nižší úroveň ekonomických možností,

²⁰ Heřmanová, E., Patočka, J.: *Regionální sociologie, sociologie prostoru a prostředí II*, 2007, s. 56

- nižší úroveň adaptability obyvatel na nové socioekonomické situace,
- ztížené podmínky pro pozitivní vertikální mobilitu.

Městské komunity vykazují oproti venkovským následující znaky:

- vyšší míra územní koncentrace obyvatel (hustoty obyvatel – více obyvatel na menším prostoru),
- vyšší anonymita obyvatel a z ní pramenící značná vzájemná lhostejnost,
- vyšší formálnost sociálních vztahů i přes velké množství meziosobních interakcí,
- nižší úroveň sociální soudržnosti,
- vstřícný společenský postoj k inovacím a sociokulturní diverzitě.²¹

V rozvoji území je role komunit zcela klíčová a to jak v pozitivním, tak negativním smyslu slova. V pozitivním vymezení přispívají jednotlivé komunity k rozvoji obce, města či regionu (komunity občanů obcí, komunity občanů osad, zájmové komunity – občanská sdružení, spolky, apod.). Členové těchto komunit a reprezentanti názorů a zájmů těchto komunit tvoří početnou a nezastupitelnou skupinu aktérů regionálního rozvoje, kteří svými názory, podněty, připomínkami na jedné straně a vlastní činností a invencí na straně druhé výrazně přispívají k celkovému rozvoji řešeného území. Jiné komunity však mohou osídlované či spoluosídlované území devastovat, ničit a způsobit jeho stagnaci či v horším případě až úpadek (viz např. komunity nepřizpůsobivých obyvatel a vznik sociální vyloučených lokalit – ghett).

²¹ Heřmanová, E., Patočka, J.: *Regionální sociologie, sociologie prostoru a prostředí II*, 2007, s. 58-61.

3 KULTURNÍ DIMENZE REGIONÁLNÍHO ROZVOJE

3.1 Úvod do problematiky

3.1.1 Kultura

Jednou ze základních oblastí, která má bezesporu vliv na regionální rozvoj a jeho charakter, je kultura. Na jedné straně odráží historický vývoj území a jeho populace a na druhé straně je součástí každodenního společenského života. Má vliv na rozhodování institucí, volených zástupců i jedinců. Prolíná se tedy mimo jiné i regionálních vztahů, a často možná ve větší míře, než kterou si uvědomujeme.

Význam pojmu kultura se v historii postupně vyvíjel, od původního spojení s obděláváním zemědělské půdy až po dnešek. V současnosti je tento pojem chápán velice široce a rozdílně, což odráží i velké množství definic. Pro ilustraci například:

E. B. Tylor, zakladatel antropologie jako vědy o kultuře, uvádí, že „*kultura je složitý celek, který zahrnuje vědění, víru, umění, právo, morálku, zvyky a všechny ostatní schopnosti a obyčeje, jež si člověk osvojil jako člen společnosti*”²². Tato definice je považována za moderní globální vědeckou definici.

I. Budil vymezuje kulturu takto: „*Kultura představuje plastický a mnohovýznamový negenetický program činnosti jednotlivců a sociálních skupin, který je fixován sociokulturní samoregulací a kulturními stereotypy, přetvářen společenskou praxí a předáván prostřednictvím kulturního dědictví a tradice*”²³.

Jak naznačují vybrané definice, je pro vymezení pojmu kultura příznačná i velká **rozmanitost přístupů**. Nejčastěji se setkáváme s následujícími třemi:

²²Linhart, J., Vodáková, A., Klenner, P.: *Velký sociologický slovník*, s. 548

²³ Budil, I. T.: *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*, s. 19

1. Tradiční axiologické pojetí kultury. Toto pojetí je silně hodnotící a chápe pod kulturními jevy v podstatě pouze pozitivní hodnoty, které přispívají ke kultivaci, humanizaci a rozvoji člověka a lidské společnosti. Pod kulturu je tak zahrnována hlavně oblast duchovních hodnot promítajících se v umění, literatuře, vědě, výchově, vzdělávání atp.
2. Globální antropologické pojetí kultury. Vedle pozitivních hodnot zahrnuje pod kulturu i veškeré nebiologické prostředky a mechanismy, prostřednictvím kterých se člověk přizpůsobuje vnějšímu prostředí. Patří sem jak materiální produkty lidské činnosti, tak sociokulturní regulativy (naučené vzory chování) a ideje sdílené a předávané členy určité společnosti. Tento přístup má uplatnění především v sociální a kulturní antropologii, archeologii, etnografii, sociologii, psychologii a kulturologii, umožňuje charakterizovat a klasifikovat různá společenství (komparativní výzkum).
3. Redukcionistické pojetí kultury. Tento přístup se snaží omezit rozsah pojmu kultura pouze na určitou část sociokulturní reality – např. na systém znaků nebo symbolů, které sdílejí členové určité společnosti.²⁴

Budeme-li kulturu chápat v širším vymezení, tzn. nezužovat pouze na vybrané aspekty, pak je možné ji charakterizovat prostřednictvím následujících základních **znaků** – kultura je:

- integrovaná – tzn. vnitřně provázaná, což znamená, že jednotlivé složky kultury jsou ve vzájemných vztazích a tvoří uspořádaný systém – kulturní vzorec;
- adaptivní a dynamická – konkrétní podoba každé kultury je výsledkem adaptace na konkrétní prostředí, tento proces je ovšem dynamický, což znamená, že každá kultura se stále vyvíjí;
- naučená (negenetická) – představuje to, co se lidé učí v průběhu života v procesu socializace a enkulturace, předává se z generace na generaci negenetickou cestou;
- sdílená – příslušníci určitého kulturního společenství sdílí stejný kulturní vzorec;
- symbolická – uspořádaná soustava symbolů konkrétní kultury tvoří základ komunikace a zároveň určitý filtr, prostřednictvím něhož je vnímán okolní svět;
- specificky lidská – nositelem může být pouze člověk.²⁵

²⁴ Soukup, V.: *Přehled antropologických teorií kultury*, s. 15-16

²⁵ Buryánek, J. a kol.: *Interkulturní vzdělávání: příručka nejen pro středoškolské pedagogy: projekt Varianty*, s. 49-51

Jako taková determinuje i chování a rozhodování člověka, jeho vnímání reality, co je dobré, vhodné, hodnotový žebříček atd. Co je za správné považováno příslušníky jedné kultury, nemusí být takto vnímáno příslušníky jiné.

Z uvedeného vyplývá, že kultura je pojem velice obsáhlý, který má přesah i do dalších vědních disciplín a oborů. Jak bylo ukázáno, může pojem kultura pokrývat téměř veškerou existenci člověka a společnosti, pro jeho konkrétní využití je proto vždy zapotřebí soustředit se na účel a smysl, ve kterém má být použit. Následující kapitoly přináší základní přehled kulturních aspektů, které do regionálních vztahů vstupují. Smyslem není detailně analyzovat veškeré uvedené prvky, ale uvědomit si širší souvislosti a kontext jednotlivých dimenzí, jež mají na regionální rozvoj vliv.

3.1.2 Význam kultury

Kultura plní také **řadu funkcí**, mezi nejvýznamnější řadí Heřmanová a Chromý²⁶ následující funkce:

- vzdělávací a informační: přispívá k intelektuálnímu, morálnímu, emocionálnímu rozvoji společnosti i jedinců;
- stabilizační: pomáhá integraci společnosti – je součástí identity a sebeidentifikace;
- preventivní a socializační: přispívá k prevenci sociálně patologických jevů tím, že nabízí smysluplnou variantu pro volnočasové aktivity a formu začleňování vyloučených skupin nebo minorit do společnosti;
- a v poslední řadě také ekonomickou: kulturní průmysl a kulturně poznávací cestovní ruch se významně podílí na tvorbě pracovních míst a příjmů a dalších pozitivních externalit (např. rozvoj podnikání) či multiplikačních efektů (rozšíření povědomí o regionu, zlepšení image apod.).

Kultura má svou nezastupitelnou úlohu i v procesu rozvoje sídel a regionů, a to nejen díky uvedeným funkcím. Klíčovou roli hraje **kulturněhistorický potenciál regionu**, který představuje soubor *„dosud neznámých nebo známých, ale nevyužívaných nebo nedostatečně využívaných kulturních artefaktů, objektů či zařízení, které pro danou oblast představují*

²⁶ Heřmanová, E., Chromý, P., a kol.: *Kulturní regiony a geografie kultury*, s. 181

*určitou rozvojovou rezervu, často i určité lokální či regionální specifikum a tím i potenciální konkurenční výhodu.*²⁷ Jedná se tedy o příležitost pro rozvoj regionu (sídla). V praxi může jít např. o nemovité kulturní památky, přežívající folklor nebo tradici apod., které jsou v současnosti málo známé nebo nedostatečně využívané (od kulturního dědictví se liší mírou využitelnosti, ta je u řady součástí kulturního dědictví velmi malá). Praktická využitelnost kulturněhistorického potenciálu se odvíjí od řady faktorů – na prvním místě je to kvalita nabízené atraktivity, dále prostorová a časová dostupnost, finanční dostupnost, související infrastruktura, podpora a propagace atd. V neposlední řadě je to také hodnotová orientace společnosti a její zájem, který má vliv na poptávku. Ta se samozřejmě v čase mění, a proto se mění i rozsah a struktura kulturního potenciálu.

Význam kultury dokresluje také skutečnost, že je nedílnou **součástí klíčových strategií a strategických rozvojových dokumentů, mezinárodních smluv** a dalších klíčových dokumentů. Např. tvoří jednu z osmi prioritních oblastí Strategie regionálního rozvoje České republiky na roky 2007 – 2013, jako jeden z klíčových předpokladů pro rozvoj cestovního ruchu ji identifikuje Koncepce státní politiky cestovního ruchu v České republice na období 2007 – 2013, je součástí cílů Strategie udržitelného rozvoje České republiky, některých operačních programů a řady dalších významných dokumentů. Česká republika rovněž přistoupila k řadě mezinárodních úmluv dotýkajících se kultury a kulturního bohatství, mezi nejvýznamnější z nich patří bezpochyby Úmluva o ochraně světového kulturního a přírodního dědictví – UNESCO.

3.1.3 Základní pojmy

Kultura je utvářena v určitém časovém i územním prostředí – vychází ze specifického kulturního dědictví, má na ni vliv tradiční i současná kultura a odehrává se v určitém prostoru, v kulturní krajině. Uvedené klíčové pojmy jsou vysvětleny v následujícím textu.

²⁷ Heřmanová, E., Chromý, P., a kol.: *Kulturní regiony a geografie kultury*, s. 182

Kulturní dědictví

Kulturní dědictví představuje **souhrn hmotných i nehmotných prvků, které svým významem přispívají k vytváření soudobých tradic a hodnot**. Charakteristickým znakem kulturního dědictví je, že je předáváno z jedné generace na druhou, což zajišťuje kulturní kontinuitu společnosti. Jedná se tedy o tu část kultury, která, na rozdíl od současné, už ve společnosti zakořenila.

Kulturní dědictví je tak velmi široké a pestré a zahrnuje prvky jako památky, umělecká díla, tradice, krajina, lokality, ideje atd. Jedná se o nenahraditelný zdroj informací o životě a činnosti lidí, který odráží kulturu vzniklou na určitém území a v určitém čase. Kulturní dědictví stále – tím, jak je předáváno dalším generacím – přichází do střetu s novou, aktuální kulturou.

Význam kulturního dědictví je zásadní jak pro vývoj sídel, tak i celé České republiky. Jeho význam pro obyvatele obcí, měst a sídel nebo i širšího území spočívá v **identifikaci s daným územím a posilování identity**. *„Jejich trvalá faktická a vizuální přítomnost zpřístupňuje nejen základní charakteristiky města, ale také jeho význam a historii. Je klíčem k pochopení logiky vývoje města, nejvýznamnějším svědkem jeho vývoje. Tlaky na likvidaci či zanedbávání tohoto kulturního dědictví neznamenaají jen popření jeho hodnoty, často přesahující kontext regionu a České republiky, ale v představitelných důsledcích znamenají zároveň koncept likvidace historie města a jeho obyvatel, ztrátu jistot, které poskytuje historie.“*²⁸ Z uvedeného důvodu je proto velice důležité věnovat kulturnímu dědictví náležitou péči.

K vědomí tohoto významu a ke skutečné ochraně kulturního dědictví dochází spíše v ekonomicky vyspělých zemích. Mezi ně je možné řadit i Českou republiku, i když samozřejmě ne vše probíhá ideálním způsobem a ochrana kulturního dědictví nebývá mezi hlavními prioritami českých vlád. Dokladem aktivní péče může být např. ocenění profesora T. Durdíka, který se stal jedním z 27 vítězů ceny Evropské unie pro kulturní dědictví – ocenění

²⁸ Patočka, J., Heřmanová, E.: Lokální a regionální kultura v České republice, s. 24-25

Europa Nostra pro rok 2011²⁹. Vítězství českého vědce v evropském měřítku je současně uznáním i pro Českou republiku a její zásluhy na tomto poli. Kulturní dědictví přispívá rovněž významnou měrou k hospodářskému růstu a tvorbě pracovních míst. Jako odvětví poskytuje pracovní příležitosti pro téměř 10 milionů lidí v celé EU a podílí se na tvorbě HDP v Evropě necelými 5 %. Výdaje na péči o kulturní dědictví jsou odhadovány na 5 miliard EUR ročně.³⁰ Představuje zároveň i jeden z opěrných pilířů rozvoje cestovního ruchu. To vše je mimo jiné dokladem toho, že z aktivní ochrany a péče o kulturní dědictví mohou státy (regiony, obce) profitovat.

Kulturní krajina

Kultura se vytváří v určitém prostředí, v krajině. Krajinu, která je **utvářena činností a působením člověka**, nazýváme krajinou kulturní. Ta „*představuje skutečné zázemí. Nikoli přechodné, dočasně vytvořené útočiště, ale intenzivněji a trvaleji obhospodařované místo, se kterým se člověk plně identifikuje, kterému rozumí a které chápe jako nedílnou součást svého života.*“³¹

Vztah lidí ke krajině a **vnímání** její funkce závisí na konkrétním kontextu – historickém, ekonomickém, sociálním. Jako ve všem existuje i zde řada rozdílů a tendencí, často protichůdných – mezi nejvýraznější patří:

- pragmatické vnímání krajiny jako obytného prostoru a zdroje obživy (převážně tradiční společností a původními obyvateli),
- vnímání krajiny jako estetického a duchovního prostředí (především lidmi z urbanizovaného prostředí, kteří sem přichází za přírodou, klidem a odpočinkem),
- ekologické vnímání krajiny,
- vnímání krajiny jako vzdálenosti, prostoru, který je na rozdíl od historie poměrně snadno překonáván.³²

²⁹ Ocenění získal prof. T. Durdík v kategorii „mimořádné úsilí“. Vítěze vybrala porota z téměř 140 předložených projektů z 31 zemí.

³⁰ Portál Česká kancelář Culture [online]. [cit. 2011-27-09]

³¹ Hájek, P.: *Česká krajina a baroko. Urbanismus českého baroka na příkladu města Jičína a okolí*, s. 9

³² Patočka, J., Heřmanová, E.: *Lokální a regionální kultura v České republice*, s. 35

Tyto rozdíly se spolu s historickým vývojem a sociálními změnami³³ výrazně podepsaly a dále samozřejmě podepisují na tváři kulturní krajiny. Od začátku minulého století bylo možné vysledovat např. tyto výrazné tendence:

- odliv inteligence či vysoce kvalifikované pracovní síly do měst, odliv venkovského obyvatelstva do měst;
- narušení vztahu k přírodě a krajině – snížený vztah k „celospolečensky vlastněnému majetku“ – velké rozdíly mezi údržbou vlastních pozemků a volnou krajinou;
- přenos hodnot a životního stylu z měst na venkov – orientace na spotřebu, konzum, příroda a krajina vnímány jako zdroje;
- masová forma rekreace v přírodě – druhé bydlení na venkově, víkendové opouštění větších měst;
- narůstající podíl technizace, IT – na jedné straně odosobnění, ztráta kontaktu s přírodou, orientace na konzum, na druhé straně narůstající podíl osob se zájmem o přírodu a její ochranu, ekologické organizace a hnutí;
- osidlování prostoru v okolí větších sídel (proces suburbanizace) – odliv z měst do klidnějšího prostředí (masový nárůst satelitů a rozvoj bydlení v příměstských obcích, často ovšem bez potřebné infrastruktury).

Kulturní krajina dle Patočky a Heřmanové³⁴ plní základní **funkce**:

1. utilitární funkce: krajina plní funkci jak prostředí, tak i zdroje životních aktivit člověka (výrobních, nevýrobních, sociálních, kulturních) a v tomto smyslu je využívána;
2. kulturní funkce: krajina je vnímána jako zdroj poznání kulturních hodnot (kulturní dědictví);
3. politická funkce: tato funkce představuje historické právo na prostor krajiny;
4. emocionální funkce: představuje individuální vnímání krajiny, promítání emocí, symbolika;
5. funkce protikladu: opak všedních aktivit a schématu života (pro město je to venkov, pro venkov město).

³³ Mezi nejvýznamnější patří např. agrární reforma z 20. let, majetkové změny po nástupu komunismu, orientace na těžký průmysl, sametová revoluce v roce 1989 a následující přechod k tržnímu hospodářství spojený rovněž s majetkovými změnami.

³⁴ Patočka, J., Heřmanová, E.: *Lokální a regionální kultura v České republice*, s. 39-44

Význam kulturní krajiny jako složky přírodního a kulturního dědictví a nutnost její aktivní ochrany nabývá v posledních letech na významu. Dokládá to mimo jiné Evropská úmluva o krajině³⁵, která docenjuje přírodní a kulturní hodnoty krajiny a jejímž hlavním cílem je zajištění ochrany, údržby a revitalizace krajiny. Úmluva byla v r. 2003 ratifikována všemi státy Evropské unie, od 1. 10. 2004 je závazná i pro Českou republiku. Význam krajiny je podtržen již v preambuli: „Členské státy Rady Evropy, které podepsaly tuto úmluvu, (...) berouce na vědomí, že krajina hraje významnou úlohu z hlediska veřejného zájmu v oblasti kultury, ekologie, životního prostředí a v sociální oblasti a představuje zdroj příznivý pro hospodářskou činnost, a její ochrana, správa a plánování mohou přispívat k vytváření pracovních příležitostí; vědomy si toho, že krajina přispívá k vytváření místních kultur a že je základní součástí evropského přírodního a kulturního dědictví, protože přispívá k blahu lidstva a upevnění evropské identity; uznávající, že krajina je všude důležitou součástí kvality života lidí: v městských oblastech a na venkově, v narušených oblastech stejně jako v oblastech vysoce kvalitních, v oblastech pozoruhodných i běžných;(...)“³⁶

Lidová kultura

Pod pojmem lidová kultura je chápána **kultura dominantního počtu obyvatelstva evropských a někdy i severoamerických států od raného novověku až do novověku**. Lidová kultura je z převážné většiny neliterární, předávaná ústně, tvůrci jsou zpravidla anonymní a je spojena se sociálním prostředím vesnice a nižší společenské vrstvy měst, tzn. s malými lokálními sociálními skupinami. Stejně jako kulturní dědictví se i prvky lidové kultury předávaly z generace na generaci, odrážely praxi, zkušenosti a zvyky každodenního života a přispívaly k povědomí sounáležitosti a identifikace s daným územím. Lidovou kulturu je možné členit např. dle etnografických oblastí (např. Chodsko, Chebsko, Valašsko, Haná) nebo podle geografického klíče (nekryje se s politickými či etnickými hranicemi), je však silně sociálně i religiózně diferencovaná.

³⁵ European Landscape Convention CETS No. 176

³⁶ Evropská úmluva o krajině (European Landscape Convention CETS No. 176). Florencie: Rada Evropy, 2000. Portál Kulturní krajina [online]. [cit. 2011-27-09]

Užší historické vymezení tohoto pojmu definuje **tradiční lidovou kulturu**, a to zhruba od počátku 18. století do poloviny 19. století. Zahrnuje tedy vyhaslé, historické prvky lidové kultury, které na daném území fungovaly po několik generací a které byly procesem modernizace a industrializace počínaje 19. stoletím zlikvidovány (některé formy ovšem vzhledem k nerovnoměrnému vývoji přetrvaly, zejména v odlehlých oblastech, až do 2. poloviny 20. století). Jde především o hmotnou lidovou kulturu, ale i řadu prvků nehmotné kultury (zejména folklor), i když zde dochází u řady prvků k reprodukci a dalšímu, současnému vývoji. Hmotné prvky tradiční lidové kultury sloužily k zajištění obživy a také jako ochrana před nepříznivým přírodním prostředím (technologické postupy, znalosti a zkušenosti nebo hmotné artefakty), nehmotné uspokojovaly duchovní a sociální potřeby člověka.

Další zúžení pojmu lidové kultury obyvatel vesnice definuje **vesnickou kulturu**. Tento pojem se soustředí na majoritní část společnosti uvedené doby – v raně novověké a novověké společnosti žilo na vesnici 80 – 90% obyvatelstva. Vzhledem k tomu, že dominantním zdrojem obživy bylo zemědělství, bývá tento pojem někdy zaměňován s pojmem agrární kultura.³⁷

S tradiční lidovou kulturou bezprostředně souvisí také folklor.

Folklor

Folklor, v nejširším slova smyslu, představuje znalosti lidu. Specifičtěji bychom ho mohli nadefinovat jako **část lidové kultury, která je realizována přímými komunikačními formami a která se zachovala na určitém území po předcích**. Forma bývá ústní, hudebně-zpěvní, herní, taneční a dramatická přímá atd. Z toho jsou odvozeny kategorie folkloru: slovesný, hudební, taneční, dětský, lidové divadlo, ale i další jako výtvarný, architektonický a další. Nejširší zastoupení mají:

- Slovesný folklor – jinak také ústní či lidová slovesnost, se dělí na lidovou prózu a lidovou poezii (texty písní). Charakteristickými znaky slovesného folkloru jsou přirozenost, přímost, je meziosobní a bývá předáván nejčastěji v malých sociálních

³⁷ Woitsch, J.: *Kulturní dědictví tradiční vesnice*, s. 12-16

skupinách (typicky rodinách). Dodnes živý je především dětský folklor, dále např. anekdoty, příběhy, vyprávění ze života atd., ale i pověsti, mýty a fámy.

- Hudební folklor. Do této kategorie řadíme jak organizovaný folklor (např. muziky dudácké, cimbálové, hudecké atd.), tak folklorní projevy spojené s různými společenskými událostmi, např. s lidovými obyčejí (masopust, hody atp.), rodinnými oslavami (např. svatby, křtiny atp.) a dalšími příležitostmi. Hudební folklor plní řadu funkcí – zábavní, reprezentativní, obřadní, společensko-integrační.³⁸
- Taneční folklor. Ten zřejmě více než jiné kategorie folkloru naráží na problém záměny s folklorismem (viz dále) a také jeho silný vliv. Řada tanečních projevů byla do místních tanečních folklorů začleněna právě pod vlivem folklorních souborů, které je znovuobjevily jako součást původní lokální tradice, která již byla pro další předávání mezi generacemi uzavřena (např. ze sběratelských zápisů).

Mezi **charakteristické vlastnosti** folkloru patří obvykle anonymnost tvůrců, je tradiční, tzn. zakotvený v daném prostředí, je realizován bez potřeby nějaké institucionalizace, často bývá reprodukován při specifických slavnostech (zejména taneční a hudební folklor), je proměnlivý (dle území, času, sociálně) a plní obvykle také další funkce (duchovní, religiózní). Jeho význam spočívá také v tom, že tvoří důležitou součást lokální tradice a regionální identity.

Termín folklor bývá často zaměňován s obsahem termínu **folklorismus**. Ten vystihuje sekundární život folkloru, přenesený, který není původní a autentický, ale jde o reprodukované prvky lidové kultury předváděné ve stylizované podobě. Plní také jiné funkce – estetické, zábavní, ekonomické. Jedná se zejména o lidové písně, tance, obřadní folklor, oděvní kulturu a další, které jsou prezentovány nejčastěji folklorními soubory na soutěžích, festivalech nebo v nepůvodním prostředí (výtvarné a řemeslné prvky) či jako turistická atrakce. Nejvýraznější je folklorismus hudební, taneční, výtvarný a také slovesný. Jeho projevy, často přikrášlené romantickými představami a idealizací, jsou některými vědci kritizovány a nazývány „*koncem živé kultury a její přeměnou na folklor*.“³⁹ Přesto nelze folklorismus chápat jen takto negativně, je logickým důsledkem vývoje společnosti a odráží její zájem o historické kořeny, je výraznou složkou sociální komunikace a představuje i prostor pro tvůrčí uplatnění. Chybou je ale vědomé i cílené zaměňování těchto termínů.

³⁸ Portál Lidová kultura [online]. [cit. 2011-27-09]

³⁹ Geertz C.: *Interpretace kultur: vybrané eseje*, s. 14

3.2 Hmotná a nehmotná kultura

3.2.1 Hmotné (materiální) prvky

Hmotné neboli materiální prvky kultury zahrnují **výsledky materiální činnosti člověka**. Výčet prvků hmotné kultury je velice obsáhlý, následující členění dle Patočky a Heřmanové⁴⁰ obsahuje hlavní kategorie:

- V první řadě to jsou stavební kulturní památky – lidová a městská architektura (chráněné soubory v podobě zón či rezervací, skanzeny, kašny atd.), panská sídla (zámky, hrady, letohrádky atd.), sakrální památky a stavby, funerální památky (hřbitovy, hrobky, kostnice, atd.); technické památky (objekty s technickou a zároveň i historickou hodnotu jako např. továrny, mlýny, rozhledny, apod.) a vojenské památky.
- Dále ostatní hmotné prvky, mezi něž jsou řazeny umělecké, uměleckořemeslné a ostatní drobné památky (pomníky, zvony, sochy apod.), drobné výtvary typické pro daný region (např. kroje, kroniky, keramika, atd.), nástroje, dochované uspořádání a využití krajiny dané kultury (např. meze, remízky, staré cesty atd.), zahrady, parky, archeologické památky, genofond flóry a fauny, tradiční gastronomie nebo tradiční výrobní postupy, kulturní organizace a instituce. A v neposlední řadě je to také kulturní infrastruktura území, tzn. zázemí pro realizaci kulturních činností jako jsou kulturní centra a domy, divadla, kina, sokolovny, obecní úřady, popřípadě i hospody, atd.

3.2.2 Nehmotné (nemateriální) prvky

Nehmotné prvky lokální kultury jsou ty, jak název napovídá, které nejsou vázány na určitou hmotu nebo materiál a týkají se naopak oblasti vědomí, jsou **výsledkem duchovní činnosti, uspokojují duchovní potřeby člověka**. Jsou to výsledky lidské činnosti v oblasti umění, vědy, ve společenském životě, náboženství atd. Pro nehmotnou kulturu je charakteristická dlouhodobá setrvačnost, vrstvení různých prvků, prolínání a proměna funkcí, regionální a etnická specifičnost.

⁴⁰ Patočka, J., Heřmanová, E.: *Lokální a regionální kultura v České republice*, s. 66-79

Příkladem nemotné kultury mohou být poznatky, věda, filozofie, umění, magie, morálka, výchova, osvěta, převažující způsob života, folklor, zvyky, místní názvy, představy o přírodě, vesmíru, lidském životě, nadpřirozených silách, pranostiky, náboženský život atd.

Zájem o hmotné i nemotné kulturní dědictví je motivován primárně snahou o jejich záchranu. Zatímco materiální prvky dědictví jsou ohroženy především environmentálními prvky a nedostatečnou péčí způsobenou často nedostatkem finančních prostředků, nemotné kulturní dědictví je v současné době ohroženo v první řadě šířící se globalizací a zvyšující se uniformitou kultur. Tuto snahu dokazují četné mezinárodní úmluvy a dokumenty, např.: *Universal Declaration on Cultural Diversity* (2001), *UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage* (2003), *Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expression* (2005) a řada dalších.

3.3 Regionální a lokální kultura

3.3.1 Regionální kultura

Pro regionalistiku je přirozeně předmětem zájmu regionální kultura, která hraje svou roli v rozvoji regionů. O jakou kulturu se vlastně jedná? Problematikou se zabývají Patočka a Heřmanová⁴¹, dle nichž je **regionální kulturu** možné vymezit jako kulturu se vztahem k určitému území (regionu) a odlišitelnou od jiných regionálních kultur – díky např. specifické formě života, úrovni vzdělanosti, mentalitě, specifickým tradicím, omezenému výskytu určitého kulturního prvku, hmotnému dědictví atd.

Kulturní region, jako prostor, na kterém se vyskytuje určitá regionální kultura, je možné definovat jako „region s výskytem konkrétních specifických kulturních prvků a jevů.“⁴² Přesné

⁴¹ Patočka, J., Heřmanová, E.: *Lokální a regionální kultura v České republice*, s. 113-115

⁴² Tamtéž, s. 114

vymezení regionů však naráží na řadu problémů a různých pojetí autorů, jakkoliv např. v geografických disciplínách má tento pojem své místo už od dob antiky. Klíčovým problémem pro účely regionalistiky je stanovení a pojetí znaků a principů, podle nichž budou regiony určeny, a také mnohočetnost a překrývání kulturních vlivů na konkrétních územích. Někteří autoři se tak přiklání k vymezení regionů tradičně-kulturním způsobem, jiní k administrativně-správnímu (kraje) a jiní k historickému. Různé dělení uvádí např. Chromý⁴³:

- nářeční oblasti: celé Čechy a jihozápadní Morava, středomoravská oblast, východomoravská oblast, oblast slezských nářečí;
- národopisné oblasti – etnografické regiony: Moravské Horácko, Podhorácko, Haná, Moravské Slovensko/Slovácko, Moravské Valašsko, Kravařsko, Lašsko, Opavské, Hlučínské a Těšínské Slezsko, plus subregiony a přechodné oblasti.

Zřejmě nejkomplexnější náhled nabízí sociologické pojetí, podle něhož by měl region splňovat následující charakteristiky:

- relativní vnitřní sociokulturní homogenita obyvatelstva,
- vnitřní provázanost sociálních subjektů nejrůznějšími vazbami (integrita),
- pocit regionální identity,
- existence hlavního centra.

Vztah obyvatel daného území k tomuto prostoru (přírodnímu, sociálnímu, politickému, historickému) je vyjádřen lokální a regionální identitou. Ta vyjadřuje: „*vnitřní pocit příslušnosti k určitému územnímu společenství lidí i k území samotnému*.“⁴⁴ Takováto identita (pocit identity, sebeidentifikace) vypovídá nejen o společných znacích, ale např. i o postojích a hodnotách. Mnoha faktory může být posilována – kupříkladu rodovou zakořeněností v místě, vztahem k místu a předkům, určitou hrdostí, kvalitou prostředí (funkční infrastruktura, harmonické prostředí), udržovanými tradicemi atd.

Regionální kultura, stejně jako kulturní region nejsou ovšem mrtvé veličiny, jsou živé, vyvíjí se a mění se. Nabízí se proto otázka, zda výše uvedené poznatky mají ještě svou platnost – v dnešní době globalizace, která se projevuje i v kulturní rovině. Zvýšila a zjednodušila se prostorová mobilita, kultura je také mobilní, vzdálenosti pomáhá překonat i technologický

⁴³ Heřmanová, E., Chromý, P., a kol.: *Kulturní regiony a geografie kultury*, s. 62-69

⁴⁴ Patočka, J., Heřmanová, E.: *Lokální a regionální kultura v České republice*, s. 122

pokrok a nové informační technologie a kanály, informace jsou snadno dostupné. Výsledkem je, že v jednom prostředí dochází k působení celé řady kulturních vlivů, které se pak mohou odrazet v pocíťování i více identit zároveň.

Zajímavě ilustruje tuto problematiku např. S. P. Huntington: *„Civilizace je nejširší kulturní entitou. Vesnice, okresy, etnické skupiny, národy, náboženské skupiny – ty všechny se vyznačují odlišnou kulturou na různém stupni kulturní heterogenity. Kultura jihoitalské vesnice se může lišit od kultury stejně velké vesnice na severu Itálie, avšak obě dvě bude spojuvat společná italská kultura, která je zase bude odlišovat od vesnic německých. Stejně tak i evropské komunity budou mít určité společné kulturní rysy, jimiž se budou lišit od komunit čínských nebo hinduistických. Avšak Číňané, Indové a obyvatelé Západu již nejsou součástí nějaké větší kulturní entity. Sami tvoří civilizace. Civilizace je tudíž nejvyšším kulturním seskupením lidí. Je to ta nejobecnější rovina lidmi sdílené kulturní identity, tedy pomineme-li rovinu, jež lidi odlišuje od jiných živočišných druhů. Civilizace se definují jak společnými objektivními prvky, tak jazykem, dějinami, náboženstvím, zvyky, institucemi i subjektivním ztotožněním jednotlivých individuí. Člověk má několik rovin identity: obyvatel Říma se může s různou intenzitou vnímat jako Ital, katolík, křesťan, Evropan či příslušník západní kultury. Civilizace, do které patří, představuje nejobecnější rovinu, s níž se sám silně ztotožňuje. Civilizace, to jsou ona nejširší „my“, uvnitř kterých se cítíme kulturně doma a která nás odlišují od všech jiných „oni“.“⁴⁵*

3.3.2 Lokální kultura

Lokální kultura se váže k určitému místu, má **územní dimenzi**. Je to relativně autonomní uzavřený kulturní systém, který je vymezen časově i prostorově, má kontinuitu a obsahuje materiální i nemateriální prvky typické pro jeho členy (např. zvyky, ideje, zákony atd.).

Kvalita, intenzita a podoba současné realizované živé lokální kultury a její rozvojový potenciál však nezávisí pouze na těchto hmotných či nehmotných prvcích, ovlivňuje ji řada dalších faktorů. Jedním ze zásadních jsou samozřejmě sociální a ekonomické podmínky v daném území – úroveň vzdělanosti, životní úroveň, stupeň religiozity, národnostní složení,

⁴⁵ Huntington, S. P.: *Střet civilizací: boj kultur a proměna světového řádu*, s. 34-35

míra identifikace s daným územím, míra nezaměstnanosti atd. K nim se přidává také geografická poloha, historický vývoj, stav a dostupnost infrastruktury, administrativní pozice obce nebo její velikost (počet obyvatel).

Dalším zásadním činitelem je lidský faktor, tj. nositelé (aktéři) lokální kultury. Těmi mohou být jak nejrůznější spolky a sdružení, významné osobnosti působící v daném prostředí, místní obyvatelé, tak i instituce veřejné správy, další instituce (např. školy, školky, fary), ale i rekreanti (chataři, chalupáři). Kvalita jejich činnosti může předchodit prvky, jejich nedostatečnost nebo absenci vyvážit nebo jejich potenciál i znásobit.

Vývoj v poslední době potvrzuje, že venkovské prostředí má větší schopnost uchovat si a rozvíjet lokální kulturu a její prvky než městské prostředí. Kulturní život se zde také více prolíná se společenským a ekonomickým životem obce. Ve venkovském více homogenním (hlavně sociálně) a také více konzervativním prostředí hraje lokální kultura větší roli. Oproti tomu heterogennější města zpravidla působí jako kulturní a inovační centra, jsou více ovlivňována globalizačními tlaky a prosazuje se zde více individualismus a individuální poptávka po kulturních statcích.⁴⁶

3.4 Národní kultura

Národní kultura vykazuje obdobné znaky jako kultura regionální: „*Národní kulturou můžeme chápat soubor výsledků lidské fyzické a duševní práce, který odráží a pro další generace fixuje specifické odlišnosti daného národa. (...) Významnou součástí národní kultury je pak i vědomí národní identity, tj. obraz národa v myslích současníků včetně jeho základních charakteristik (národní mentality, národní hrdosti, národních symbolů, národních tradic apod.)*“.⁴⁷

⁴⁶ Patočka, J., Heřmanová, E.: *Lokální a regionální kultura v České republice*, s. 66

⁴⁷ Tamtéž, s. 126

Česká republika má v mezinárodním srovnání velice bohaté kulturní dědictví na republikové i regionální úrovni, unikátní je také síť kulturních institucí jako jsou muzea, galerie, divadla, kina a knihovny. Otázkou ovšem zůstává, co se z tohoto dědictví podaří zachovat pro budoucí generace. Vliv na to má vedle množství dostupných finančních prostředků také vysoký počet obcí, kvalita řízení jejich rozvoje (často nedostatečná), vysoká hustota osídlení a další aspekty.

Součástí národního kulturního dědictví jsou i **národní kulturní památky**. Ty jsou považovány za nejhodnotnější a nejvýznamnější část dědictví, za národní kulturní památku jsou kulturní památky prohlášeny nařízením vlády ČR. Jejich aktuální seznam zveřejňuje Národní památkový ústav, v současné době obsahuje přes 270 památek. Dělí se na nemovité (hrady, zámky, radnice, historická centra atd.) a movité. Movité národní kulturní památky zahrnují významné doklady české státnosti a historického vývoje národa v oblasti umění a techniky (např. korunovační klenoty, vybrané mobiliáře, vybrané předměty archeologického fondu, soubory uměleckých děl atd.).

Specifickou kategorií národních kulturních památek tvoří **památky zapsané na Seznam světového kulturního a přírodního dědictví – UNESCO**. Česká republika, respektive Československá federativní republika, přistoupila k Úmluvě o ochraně světového kulturního a přírodního dědictví⁴⁸ v roce 1990 a vázána je jí od 15. 2. 1991. Od té doby bylo za památku UNESCO vyhlášeno celkem 12 hmotných národních kulturních památek a 1 nehmotná, což je na zemi o velikosti České republiky unikátní. Jsou to:

1. Historické centrum města Český Krumlov
2. Historické centrum města Praha
3. Historické centrum města Telč
4. Poutní kostel sv. Jana Nepomuckého na Zelené Hoře
5. Historické centrum města Kutná Hora s kostelem sv. Barbory a katedrálou Panny Marie v Sedleci
6. Lednicko – valtický areál (kulturní krajina)
7. Zahrady a zámek v Kroměříži
8. Vesnická historická (památková) rezervace v Holašovicích

⁴⁸ V roce 1972 byla schválena Úmluva o ochraně světového kulturního a přírodního dědictví (The Convention concerning the Protection of World Cultural and Natural Heritage), v platnost vstoupila v roce 1975.

9. Zámek v Litomyšli

10. Sloup sv. Trojice v Olomouci

11. Vila Tugendhat v Brně

12. Židovská čtvrť a bazilika sv. Prokopa v Třebíči

Onou 13. nehmotnou památkou je Slovácký verbuňk, což je mužský lidový tanec ze Slovácka.⁴⁹

Ministerstvo kultury vyhlašuje **kulturní památky**. Za ty mohou být prohlášeny movité a nemovité věci či jejich soubory. Jsou evidovány v Ústředním seznamu kulturních památek, který vede Národní památkový ústav. V současné době je tvoří:

- světové kulturní dědictví,
- národní kulturní památky,
- archeologické památkové rezervace,
- městské památkové rezervace,
- vesnické památkové rezervace,
- ostatní památkové rezervace,
- krajinné památkové zóny,
- městské památkové zóny,
- vesnické památkové zóny.

Národní památkový ústav zveřejňuje také Seznam nejohroženějších nemovitých památek, který obsahuje pro celou ČR seznam ohrožených nemovitých kulturních památek.⁵⁰

⁴⁹ Slovácký verbuňk byl v roce 2005 prohlášen generálním ředitelem UNESCO za Mistrovské dílo ústního a nemateriálního dědictví lidstva, po přijetí Úmluvy o zachování nemateriálního kulturního dědictví byl pak v roce 2008 začleněn do Reprezentativního seznamu nemateriálního kulturního dědictví lidstva.

⁵⁰ K srpnu 2011 to bylo téměř 840 památek.

4 ZÁKLADY ŽIVOTNÍHO PROSTŘEDÍ

4.1 Úvod do problematiky

Člověk a příroda se vzájemně ovlivňují od pradávna. Člověk v jejím prostoru žije a využívá ji pro svou obživu, v ekonomickém procesu, čímž do ní zasahuje, a to jak negativně tak pozitivně. Pro lidskou společnost je proto nutnost řešit problémy a problematiku životního prostředí a přírodních zdrojů. S rostoucí zátěží, která doprovázela především rozvoj průmyslu, se zvyšovala i potřeba reakce na tyto tendence. Od konce 60. let 20. století tak došlo k rozvoji oborů, které se zabývají problematikou ochrany přírody a životního prostředí a k celkové změně postoje člověka k přírodě.

Ochrana životního prostředí patří mezi hlavní úkoly veřejné správy. Její role je v tomto procesu nezastupitelná, protože se v podstatné míře jedná o taková opatření, která nelze řešit čistě za pomoci tržních mechanismů a v tržním prostředí. Politika životního prostředí se tak dotýká i samospráv a její výkon vychází z legislativní úpravy. Hraje důležitou úlohu ve všech fázích regionálního rozvoje – od plánování, přes realizaci až po vyhodnocování a kontrolu a samozřejmě je součástí běžné agendy.

4.1.1 Základní pojmy

Termín životní prostředí je definován několika výklady:

Životní prostředí je „ta část světa, s níž je člověk ve vzájemném působení, kterou používá, ovlivňuje a které se sám přizpůsobuje“ (definice, která byla přijata na konferenci UNESCO v roce 1967).⁵¹ Obecně: soubor všech vnějších podmínek, živých i neživých, které obklopují jedince, populaci nebo živý systém a poskytují mu všechny nezbytnosti k životu. Působení je obousměrné. Každý druh organismu vyžaduje jiné životní podmínky, jemu vlastní a nezbytné.

⁵¹ Pelikán, J., Jakrlová, J.: *Ekologický slovník - terminologický výkladový*, 1999, s. 85

Člověk je v podstatě součástí přirozených i umělých ekosystémů a nemůže bez nich existovat. Neuváženě je znehodnocuje a ničí. Proto je nezbytná aktivní ochrana a tvorba životního prostředí.

Je tedy jasné, že životní prostředí je složitý otevřený systém, ve kterém se realizuje a vyvíjí život společnosti. Je proto v zájmu člověka, aby životní prostředí chránil.

Definice životního prostředí dle Ministerstva životního prostředí České republiky je obsažena v zákoně o životním prostředí č. 17/1992 Sb.: je to vše, „co vytváří přirozené podmínky existence organismů včetně člověka a je předpokladem jejich dalšího vývoje. Jeho složkami jsou zejména ovzduší, voda, horniny, půda, organismy, ekosystémy a energie.“⁵²

Podle norského profesora S. Wika je známa dynamická definice, která byla přijata roku 1967 na konferenci UNESCO: „Životní prostředí je ta část světa, s níž je sledovaný objekt ve stálé interakci, tzn. kterou používá, pozměňuje a které se nakonec, aby nezahynul, musí přizpůsobovat.“⁵³

Následně se od 80. let 20. století nejčastěji používala a používá systémová definice, podle jejíhož vysvětlení je životní prostředí chápáno jako otevřený systém složený z přírodních, umělých a sociálních složek okolního světa, jež jsou nebo mohou být s daným objektem ve stálé interakci. Mezi přírodní složky nepatří organismy, které vznikly genovými mutacemi, a jinak uměle vytvořené organismy. Jedná se tedy o celé okolí člověka, které je vzájemně prolínáno a spoluutvářeno.

V současné době se ve spojení s otázkami týkajícími se životního prostředí skloňují termíny environmentalistika, environmentální, atd. V následujícím textu dané pojmy vysvětleny.

Ekologie je přírodní věda, která se obecně zabývá vztahy mezi organismy a vztahy mezi organismy a jejich prostředím. Tento vědní obor jako první definoval v roce 1866 E. Haeckel,

⁵² Zákon č. 17/1992 Sb., o životním prostředí ve znění pozdějších předpisů, §2

⁵³ Vlček, J., Drkal, F.: *Metodické prostředky pro životní prostředí*, s. 32

německý biolog, který byl označován za německého Darwina a stal se stoupencem eugeniky⁵⁴, kterou později praktikovali nacisté.

Environment⁵⁵ – souhrn okolních jevů ovlivňujících život, vývoj, a přežití organismu.

Environmentální – často skloňované přídavné jméno, týkající se životního prostředí.

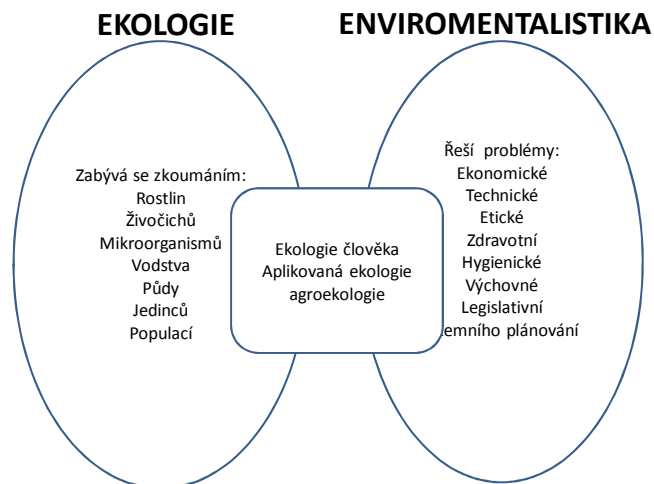
Environmentalistika je vědní obor – nauka o životním prostředí; využívá poznatků vědního oboru ekologie, zkoumá působení člověka na ekosystémy, zabývá se prevencí znečišťování životního prostředí, nápravou vzniklých škod a prevencí nežádoucích zásahů. Zahrnuje také ochranu přírody, monitoring složek životního prostředí, využívání přírodních zdrojů, nakládání s energiemi, péče o zdraví lidské populace apod. Má 2 zásadní přístupy: multidisciplinární přístup využívá poznatků a řešení každého jednotlivého oboru – ekonomického, ekologického, technického, daný problém je řešen jednotlivými obory nezávisle na sobě; interdisciplinární přístup spojuje dané obory a řeší problém skrz jejich působnost, tedy společně, celistvě, napříč všemi obory.

Environmentalismus je politická ideologie – zabývá se vztahy mezi přírodou a společností. Usiluje o změnu společenských, ekonomických a politických mechanismů, které brání snahám o ochranu životního prostředí. Ideově zastřešuje řadu protestních ekologických hnutí. Svým objektem je blízký vědnímu oboru environmentalistika.

Obr.: Graf souvislosti vysvětlovaných pojmů

⁵⁴ Eugenika je sociálně-filosofický směr, který se zajímá o metody, které vedou k dosažení co nejlepšího genetického fondu člověka.

⁵⁵ V angličtině environment = okolí, prostředí.

Zdroj: vlastní zpracování

4.1.2 Ochrana životního prostředí v České republice

Na ochraně životního prostředí se podílí všechny tři složky státní moc, tj. moc legislativní, soudní i výkonná. První dvě, tj. **zákonodárná a soudní moc** se přitom podílí nepřímou – normotvornou činností a rozhodováním ve věcech týkajících se životního prostředí (např. sporů). Oproti tomu **výkonná moc** má konkrétní instituce, které se již přímo zabývají ochranou ŽP.

- Orgány veřejné správy na nejvyšší úrovni – Prezident ČR ovlivňuje podobu politiky ochrany ŽP jen v rámci svých obecných pravomocí (veto zákona). Oproti tomu postavení vlády ČR poměrně vlivné, přijímá nařízení vlády (např. jím vyhlašuje CHKO apod.) a projednává a schvaluje koncepční materiály včetně státních politik (Státní politika životního prostředí, nepřímou další jako energetická politika atd.).
- Orgány veřejné správy na centrální úrovni – mezi ústřední orgány státní správy na centrální úrovni patří v první řadě Ministerstvo životního prostředí a Ministerstvo zemědělství, dále pak ostatní resorty. Ministerstva jsou odpovědná za legislativně určenou oblast ŽP⁵⁶. Speciální postavení mají: Státní úřad pro jadernou bezpečnost, Český báňský úřad (ČBÚ), Česká inspekce životního prostředí (ČIŽP), správy

⁵⁶ Např. Ministerstvo životního prostředí je odpovědné ve většině oblastí týkajících se ŽP, jako je ochrana vodních zdrojů, ovzduší, zemědělský půdní fond, ochrana přírody a krajiny a další. Ministerstvo zemědělství např. v oblasti zemědělství, rybářství, myslivosti, lesů v národních parcích atd. Ministerstvo zdravotnictví za hygienu, ochranu veřejného zdraví atd.; Ministerstvo pro místní rozvoj za územní plánování a stavební řízení. Obdobně ostatní resorty.

národních parků a chráněných krajinných oblastí, orgány hygienické, veterinární a rostlinolékařské péče a celní orgány. Speciální institucí je rovněž Státní fond životního prostředí, byl zřízen samostatným zákonem a podléhá MŽP.

- Orgány veřejné správy na regionální úrovni – krajské úřady a orgány krajské samosprávy (v samostatné i přenesené působnosti, výkonou moc realizují prostřednictvím obecně závazných vyhlášek a nařízení kraje); hlavní město Praha (specifické postavení, jak samostatná, tak přenesená působnost); oblastní jednotky ČIŽP, ČBÚ, orgánů ochrany veřejného zdraví celní orgány atd. (pouze přenesená působnost).
- Orgány veřejné správy na místní úrovni:
 - *Obce* – v působnosti obce jsou především ty oblasti, které mohou být na tomto stupni veřejné správy zajištěny neefektivněji, které vychází ze znalosti místních podmínek. Mají samostatnou i přenesenou působnost a k výkonu svých kompetencí vydávají obecně závazné vyhlášky a nařízení obce.
 - *Obec s pověřeným úřadem* – ve svém správním obvodu vykonávají pouze kompetence v přenesené působnosti.
 - *Obce s rozšířenou působností* – ve svém správním obvodu vykonávají pouze kompetence v přenesené působnosti, mohou vydávat nařízení obce.
 - *Statutární města* – mohou se dále členit na městské obvody nebo části, kompetence pak mohou být rozděleny dvoustupňově.
 - *Hlavní město Praha* – jeho kompetence a postavení upravuje samostatný zákon o Hlavním městě Praze. Magistrát má obdobné postavení jako kraje.

Kromě samotných kompetencí zasahují obce v řadě případů do otázek životního prostředí také jako účastníci řízení nebo dotčené orgány.

Členění veřejné správy je tedy, především na místní úrovni, velice bohaté, což se odráží i v poměrně náročném a komplikovaném rozdělení pravomocí ve veřejné správě životního prostředí. To má samozřejmě dopad i na praxi a časté tápání a „přehazování“, pod který úřad daný řešený problém vlastně spadá.

Legislativa vždy obsahuje základní vymezení ohledně výkonu veřejné správy – určuje institute, které jsou orgánem veřejné správy v předmětu daného zákona, tzn. **orgány ochrany životního prostředí**, a jejich kompetence, tj. pro co je daná instituce příslušná. Orgány

ochrany životního prostředí jsou např. orgány ochrany přírody, orgány ochrany zemědělského půdního fondu, orgány, které vykonávají státní správu v oblasti prevence závažných havárií atd. Například orgánem ochrany přírody jsou dle zákona obce, kraje, Ministerstvo životního prostředí...atp.⁵⁷

Jaké činnosti jsou zajišťovány orgány veřejné správy v ochraně životního prostředí? Jsou to činnosti uložené zákonem, který ukládá, co a jak může nebo má povinnost dělat. Nejčastěji se jedná o následující aktivity:

- Rozhodování ve věcech životního prostředí. Legislativa určuje problematiku, ve které se rozhodnutí vydává, a příslušný správní úřad. Nejčastěji se jedná o: rozhodnutí o povolení, o udělení souhlasu, o schválení, o udělení výjimky, o odvolání, v nejasnostech, o poplatcích, o pokutě, o udělení oprávnění k činnosti a další rozhodnutí.
- Vyjádření, stanovisko – jiný úřad, který má rozhodovací pravomoc, potřebuje podklady od jiných institucí (orgánů ochrany ŽP). Zvláštním případem je závazné stanovisko, které může být kladné, kladné s podmínkami, anebo záporné.
- Dozorová a kontrolní činnost. Může se jednat buď o dozor nad činností znečišťovatelů, zda dodržují příslušnou legislativu, jedná se o tzv. státní kontrolu dle zákona č. 552/1991 Sb., o státní kontrole. Anebo o dozor nad činností správních orgánů na nižších úrovních státní správy, tzn. o kontrolu dodržování postupů při výkonu kompetencí.
- Legislativní činnost – na všech úrovních veřejné správy, z toho vyplývá územní působnost norem – celostátní (např. zákony), krajská nebo obce, resp. území správního obvodu POÚ či ORP. Normy mohou orgány veřejné správy přijímat buď v samostatné (obecně závazné vyhlášky) nebo v přenesené působnosti (nařízení).
- Evidence. Povinnost evidence stanovuje orgánům veřejné správy zákon, základní pravidla jsou dána správním řádem – forma, číslování, zveřejňování atd.
- Informační činnost – současný trend směřuje ke stále větší otevřenosti a účasti veřejnosti na rozhodování, pravidla stanovuje orgánům státní správy zákon č. 123/1998 Sb., o právu na informace o životním prostředí (a také zákon č. 106/1999 Sb., o svobodném přístupu k informacím).

⁵⁷ Hadrabová, A.: *Veřejná správa životního prostředí*, 2008, s. 11-20

- Koncepční činnost – orgány veřejné správy zpracovávají dlouhodobé koncepční strategické materiály – programy, plány, strategie apod. V určitých případech umožňuje zákon, aby dokument nebo jeho část byly vydány formou právního předpisu (např. závazná část Plánu dopadového hospodářství kraje).
- Věda, výzkum, výchova a vzdělání – některé právní normy na ochranu ŽP tuto činnost přímo ukládají, jiné jí nebrání. Vědu a výzkum mohou orgány veřejné správy realizovat buď vlastními silami či rozdělováním prostředků formou grantů, anebo koordinací realizace na jiných pracovištích, aby zabránily duplicitě. Vzdělání a výchova podporují orgány buď finančně, nebo zajištěním lektorské činnosti (speciálním případem jsou povinné formy školení).
- Mezinárodní spolupráce – probíhá především na centrální úrovni, v rámci činnosti Ministerstva životního prostředí, popřípadě Ministerstva zahraničí nebo jiných resortů, a má formu mezinárodních úmluv, zastupování ČR v mezinárodních institucích, vědeckovýzkumné spolupráce a spolupráce na mezinárodních projektech. Na nižších úrovních veřejné správy se pak jedná především o přeshraniční regionální spolupráci, spolupráci měst apod.⁵⁸

4.1.3 Složky životního prostředí

Životní prostředí se skládá ze tří složek:

1. Neživé složky → PŘÍRODNÍ prostředí:

- ovzduší (atmosféra)
- voda (hydrosféra)
- půda (pedosféra)
- horninové podloží (litosféra)

Přírodní prostředí se stále mění. Je zdrojem ekonomické činnosti člověka, zdrojem omezených zdrojů, kterými jsou výše uvedené faktory ovzduší, voda, půda a horninové podloží. V rámci ekonomické teorie se hovoří o třech výrobních faktorech: práce (člověk), půda a kapitál (který vzniká činností člověka při využívání právě těchto vzácných zdrojů).

⁵⁸ Hadrabová, A.: *Veřejná správa životního prostředí*, 2008, s. 31-48

2. Živé složky → SOCIÁLNĚEKONOMICKÉ prostředí:

- organismy (biosféra)

Sociálněekonomické prostředí zahrnuje výrobní i nevýrobní činnost, která zpětně i negativně ovlivňuje přírodní prostředí.

3. Umělé složky → UMĚLÉ prostředí:

- obytné prostředí
- pracovní prostředí
- rekreační prostředí

Umělé prostředí se vyvinulo z prostředí přírodního a je utvářeno člověkem.

Všechna tři prostředí spolu souvisí a navzájem se ovlivňují. Vlivy prostředí působí na člověka a umožňují mu hospodářskou činnost. Zároveň samotná tato činnost a její účinky působí na člověka. Jedním z největších dopadů veškeré hospodářské činnosti člověka na životní prostředí jsou odpady, které při této činnosti vznikají a které se ukládají právě do přírodního prostředí.

4.2 Ovzduší

Ovzduší je plynná složka biosféry, jejíž hlavní částí je vzduch, který pro člověka a ostatní živé představuje vzduch nenahraditelnou existenční potřebou. Je také nejnižší částí zemské **atmosféry**. Atmosféra je plynný obal Země – směs plyných látek, vodní páry a pevných a kapalných částic, které jsou k Zemi přitahovány gravitační silou. V závislosti na vzdálenosti od Země se mění její složení, tlak, hustota, hmotnost a teplota. Přitom tlak a hustota klesají s rostoucí vzdáleností od Země. Rozložení vzduchu v atmosféře je nerovnoměrné – asi 90% se nachází do 16 km, v dalším pásmu 16 – 30 km je ca 9%, od 31 do 48 km už jen 0,9%. Do ca 90 km výšky od Země je složení atmosféry konstantní a odpovídající složení čistého vzduchu, nad touto výškou už se mění.⁵⁹

⁵⁹ Šauer, P. a kol.: *Úvod do ekonomiky životního prostředí*, 1997, s. 25

Vzduch je plynná směs, která se skládá z 78% dusíku, 21% kyslíku a 1% argonu. Ve vzduchu se v setinách procent objevují i vodík a oxid uhličitý a vzácné plyny helium, neon, krypton. Někde vzduch obsahuje i vodní páry nebo stopové prvky dalších látek. Vlivem probíhajících přírodních procesů se složení vzduchu mírně mění, ale tyto vlivy a změny jsou zanedbatelné.

Člověk svou činností velmi negativně ovlivňuje **kvalitu ovzduší**. S vývojem lidstva se atmosféra nejprve znečišťovala topením uhlím (fosilních paliv), později hlavně vlivem chemického průmyslu a také dopravy. Do ovzduší se takto dostávají částice (emise) oxidu síry, dusíku, uhlíku, stopové prvky.

Následky znečištění ovzduší jsou všeobecně známé:

- kyselé srážky,
- smog,
- poškozování ozónové vrstvy.

Pro kvalitní životní prostředí je nutné udržovat kvalitu ovzduší v určitých mezích. Je důležité sledovat veškeré **zdroje znečištění**. Dělí se dle stability na stacionární a mobilní; z hlediska rozsahu na bodové, plošné a liniové.

Škodlivé látky, které jsou do ovzduší vypouštěny, se nazývají **emise**⁶⁰. Jsou sledovány v objemových jednotkách látky za jednotku času a mezi nejčastěji sledované a vyskytující se patří oxid siřičitý (SO₂), oxid uhelnatý (CO), prach, oxidy dusíku a emise uhlovodíků, dále pak oxid uhličitý (CO₂), emise těžkých kovů a radon (se zvláštní pozorností). Emise se podle rozsahu působení dělí na:

- lokální (do desítek km od zdroje) – látky s krátkou životností do několika hodin;
- regionální, resp. kontinentální (do tisíce km od zdroje, popř. i více, což znamená, že mohou být emitovány na jiném místě, než mají dopad) – životnost látek několik dnů až týdnů (např. SO₂);

⁶⁰ Emise - vysílání - znečišťující látky unikající ze zdroje; Imise – soustředění látek na jednom místě.

- globální (celosvětové) – také mohou být emitovány na jiném místě, než mají dopad, životnost látek je minimálně 1 rok, případně více.⁶¹ Hlavními globálními emisemi jsou emise freonů, těžkých kovů, oxidu uhličitého a další:
 - freony – připraveny uměle, např. chladicí medium, tepelná čerpadla, hnací plyny do sprejů;
 - halony – hasicí přístroje;
 - metylbromid – pesticid, fungicid, jed, emitován také mořskými řasami.

Znečišťovatelé jsou limitováni hygienickými limity, které stanovují **nejvyšší přípustné koncentrace**. Tyto kvóty jsou řešeny i na celosvětové úrovni, a pokud jsou přijaty a akceptovány, zabývají se pak danými rozhodnutími jednotlivé vlády a municipality. Většina států světa, kromě vyspělých USA a několika rozvojových států Afriky a Asie, se do roku 2005 dohodla a podepsala Rámcovou úmluvu OSN o klimatických změnách (United Nations Framework Convention on Climate Changes, UNFCCC). Protokol k této dohodě, tzv. **Kjótský protokol**, vstoupil v platnost 16. 2. 2005 a definuje snahy řešení globálních klimatických změn na globální úrovni. Státy, které tuto úmluvu podepsaly a které se k ní hlásí, se zavázaly snížit své národní emise skleníkových plynů o cca 5,2 %, a to v období 2008 – 2012. Česká republika v závislosti na své energetické náročnosti se zavázala snížit emise až o 8% (jako EU15).

Kjótský protokol také zavedl flexibilní mechanismy, pomocí nichž mohou státy snáze splnit své závazky. Nejznámějším z nich je obchodování s emisemi – princip spočívá v tom, že stát vydá tzv. **emisní povolenky**. Každá evropská země alokuje emisní povolenky mezi producenty skleníkových plynů, kteří s nimi pak obchodují na evropských energetických burzách za tržní ceny.

Programy na řešení znečištění ovzduší se zabývají hlavně **odsiřovacím programem**, snižováním energetické náročnosti a hromadným znormalizováním instalace katalyzátorů do automobilů a „vyčištěním“, modernizací elektráren.

Mezi další faktory, které jsou v rámci složky životního prostředí ovzduší sledovány, patří i **změny klimatických faktorů**:

⁶¹ Šauer, P. a kol.: *Úvod do ekonomiky životního prostředí*, 1997, s. 26-27

- změna intenzity slunečního záření,
- významné teplotní změny (především globální oteplování),
- významná změna vlhkosti (změna množství srážek na určitém území),
- změna v proudění vzduchu,
- nadměrný hluk a další.⁶²

Stav v České republice. Podle poslední Zprávy o životním prostředí pro rok 2009 je situace v ČR následující:

- emise skleníkových plynů v ČR, po období mírného růstu na začátku 21. století, od roku 2007 výrazně klesají (pravděpodobně vlivem celosvětové ekonomické recese);
- Kjótský závazek s největší pravděpodobností ČR splní;
- měrné emise skleníkových plynů nadále zůstávají v evropském kontextu nadprůměrné, (i když se pozice ČR postupně zlepšuje), stoupá podíl mobilních zdrojů na celkových emisích skleníkových plynů;
- emise okyselujících látek do ovzduší (SO₂, NO_x a NH₃) stále klesají;
- v letech 1990–2009 došlo ke snížení emisí prekurzorů přízemního ozonu o téměř 58%;
- v 90. letech došlo k zásadnímu poklesu emisí všech základních znečišťujících látek a následně k poklesu znečištění ovzduší, přesto od r. 2000 koncentrace znečišťujících látek v ovzduší neklesají.⁶³

Jak je patrné, některé aspekty ochrany ovzduší se daří řešit poměrně úspěšně, jinde je naopak situace kritická. V současné době patří mezi **oblasti s největším znečištěním ovzduší v České republice** severní Čechy, Praha, Ostravsko-karvinská oblast, západočeská oblast – Plzeň, Mělnicko-neratovická oblast, Hradecko-pardubická oblast a Brno.

Základní legislativní úpravu ochrany ovzduší v České republice představuje zákon č. 86/2002 Sb., o ochraně ovzduší a o změně některých dalších zákonů, ve znění pozdějších předpisů a dále soustava nařízení vlády, vyhlášek MŽP a další související zákony – např. nařízení vlády č. 351/2002 Sb., kterým se stanoví závazné emisní stropy pro některé látky znečišťující ovzduší a způsob přípravy a provádění emisních inventur a emisních projekcí, ve znění pozdějších předpisů.

⁶² Šauer, P. a kol.: *Úvod do ekonomiky životního prostředí*, 1997, s. 28

⁶³ *Zpráva o životním prostředí České republiky 2009*, s. 12-33

4.3 Voda

Voda je chemická sloučenina vodíku a kyslíku, H_2O . Spolu se vzduchem, resp. zemskou atmosférou tvoří základní podmínky pro existenci života na Zemi. Vodu můžeme dělit dle různých hledisek na povrchovou, podpovrchovou či v atmosféře; sladkou či slanou; pitnou, užitkovou nebo odpadní; tekoucí nebo stojatou atp.

Význam vody je pro život člověka a ostatních organismů zásadní. Člověk ke svému životu potřebuje kvalitní vodu. **Kvalita vody** se měří pomocí různých ukazatelů, jako je např.: faktor pH, tvrdost vody, obsah dusičnanů NO_3 , obsah dusíku a fosforu, amonných látek, amoniaku, ropných látek, těžkých kovů, atd. **K úpravě a čištění vody** se používají nejrůznější procesy, které se rozlišují na:

- úpravárenské postupy – což jsou ty, jejichž předmětem je změna vlastností vody před vstupem do ekonomického procesu, a
- čistící postupy – jejich předmětem je změna vlastností odpadních vod do takové podoby, ve které je možné je vypustit do přírodních vodních toků.⁶⁴

S touto problematikou je spojen právě jeden z aktuálních problémů pro představitele místních samospráv, a to **čistírny odpadních vod (ČOV)**⁶⁵. Česká republika se při svém vstupu do EU zavázala, že ČOV bude mít každá obec nad 2000 obyvatel a město nad 10.000 obyvatel bude mít vybudován kanalizační systém s čištěním odpadních vod do konce roku 2010 – jedná se o implementaci směrnice Rady č. 91/271/EHS, o čištění městských odpadních vod. V současné době (2. polovina roku 2011) danou kvótu splnilo asi 90 % z 633 dotčených obcí a mnohé další čistírny jsou již ve výstavbě. ČOV a kanalizace a celá rekonstrukce vodovodního řádu je zčásti financována fondy EU (především z prostředků Operačního programu životní prostředí a Programu rozvoje venkova), úvěrů od bank daných obcí a vlastních zdrojů. Pro sjednocené řešení stavu, problémů, kontroly a vývoje na vodohospodářské infrastruktuře vzniklo v ČR Sdružení oboru vodovodů a kanalizací (SOVAK).

⁶⁴ Šauer, P. a kol.: *Úvod do ekonomiky životního prostředí*, 1997, s. 31

⁶⁵ Jedná se o čistírny, nikoliv čističky odpadních vod – tento odborný termín bývá často chybně zaměňován.

Jedním z hlavních globálních problémů světa je **nedostatek pitné vody**. V současnosti je tímto nedostatkem zasažena hlavně jižní polokoule. Její příčinou je vedle klimatických podmínek především plýtvání, nadměrná spotřeba⁶⁶, špatné zacházení a využívání vodních zdrojů a půdní eroze. Ve výsledku nedostatek pitné vody vede k umělému navýšení jejích cen, nedostupnosti pro chudé obyvatelstvo a také k politickým nepokojům. Pokud nebude voda jako zdroj chráněna celosvětově a nebude s ní lépe hospodařeno, lze předpokládat, že okolo roku 2025 bude podle studie OSN lidstvo využívat 90 % všech vodních zdrojů a 3,5 miliardy lidí začne pociťovat jejich nedostatek.⁶⁷ Nejedná se ale jen o pitnou vodu – problém představuje i **nedostatek hygienicky nezávadné vody** pro sanitární účely (mytí, praní, splachování), v jehož důsledku dochází k epidemiím a šíření nemocí.

Zásadní význam v tomto ohledu mají **podzemní vody** (zákonem jsou chráněny přednostně), které jsou vyhrazeny právě pro zásobování obyvatelstva pitnou vodou. Kontaminace podzemních vod, ke které dochází především chemikáliemi ze zemědělství, průsaky ze skládek, průsakem nečisté vody ze zavlažování a haváriemi (jedny z nejzávažnějších jsou ropné havárie), je velice špatně zjištělná a mnohdy až ve fázi přírodní havárie.

Stav v České republice. Podle poslední Zprávy o životním prostředí pro rok 2009 je situace v ČR následující:

- v letech 2000–2009 došlo ke snížení ztrát pitné vody z 25,2% na 19,3 %;
- po roce 2000 pokračuje, i když pozvolněji než v 90. letech, trend snižování odběrů vody pro vodovody pro veřejnou potřebu a pro průmysl;
- mezi 1993–2009 došlo k významnému poklesu vypouštěného znečištění z bodových zdrojů;
- pokračuje trend postupného zlepšování jakosti vody ve vodních tocích;
- 2000–2009 došlo k zvýšení podílu obyvatel připojených na kanalizační síť (ze 75% na 81 %), k zvýšení počtu ČOV (od r. 2000 dvojnásobně) a k souvisejícímu zvýšení

⁶⁶ Uvádí se, že za posledních 50 let se spotřeba vody zvýšila 4x – problém přitom nepředstavuje osobní spotřeba, tj. spotřeba domácností, ale stále narůstající průmyslová výroba.

⁶⁷ *Voda nad zlato*. In edice Planeta, ročník X, číslo 6/2003, Praha: MŽP, 2003

podílu obyvatel připojených na kanalizaci zakončenou ČOV (mezi 2000–2009 ze 70% na 76 %).⁶⁸

Ačkoliv nastavené trendy naznačují postupný pozitivní vývoj, je potřeba si uvědomit, že absolutní hodnoty řady ukazatelů jsou stále velice problematické a je potřeba na nich pracovat.

Vědci, ekonomové a ochránci přírody se shodují na tom, že hlavními předměty ochrany životního prostředí u složky voda jsou:

- změny v proudění v oceánech,
- změny hladiny moří, oceánů a jezer,
- změny kvality a množství spodní vody, objemu vodních srážek i
- změny odtokového systému vody (vznik povodní).⁶⁹

Z těchto faktorů je patrné, že hlavními otázkami, na které se vztahuje apel ochrany, je správné hospodaření s vodou jako obnovitelným přírodním zdrojem, snižování znečišťování povrchových i podzemních vod a uvážené zásahy do krajiny, které mají vliv na povrchovou i spodní vodu a její odtoky. Společnost proto dospěla k tomu, že vodu upravuje a čistí, chrání a zároveň se začala zabývat i spotřebou vody a minimalizováním jejího plýtvání. Existuje již mnoho zaběhnutých postupů pro recyklaci vody a vznikají další nové projekty a nápady, které vlády vyspělého světa podporují. Pro ilustraci je vhodné uvést **Evropskou chartu o vodě**, přijatou 6. 5. 1968 ve Štrasburku, která shrnuje význam a potřebnost vody pro člověka a apeluje na nutnost správného hospodaření s vodními zdroji, na ochranu vodstva před znečišťováním i na nutnou globální propojenost při její ochraně. Stala se tak jedním ze základních dokumentů ochrany vod.

Úloha orgánů veřejné správy při ochraně vodních zdrojů je dána legislativou. Ústřední **zákonnou úpravu** představuje zákon č. 254/2001 Sb., o vodách a o změně některých zákonů, ve znění pozdějších předpisů (vodní zákon); zákon č. 274/2001 Sb., o vodovodech a kanalizacích pro veřejnou potřebu a o změně některých zákonů, ve znění pozdějších předpisů (zákon o vodovodech a kanalizacích) a zákon č. 305/2000 Sb., o povodích. Další normativní úpravu obsahují související vyhlášky a nařízení vlády.

⁶⁸ Zpráva o životním prostředí České republiky 2009, s. 34-43

⁶⁹ Šauer, P. a kol.: Úvod do ekonomiky životního prostředí, 1997, s. 32

4.4 Půda

Půda je vrchní částí zemské kůry, která vznikla z jejích povrchových zvětralin a organických zbytků. Je hlavní složkou životního prostředí, je to omezený a nenahraditelný přírodní zdroj. Je živá – představuje životní prostředí pro půdní organismy a prostor pro vegetaci. Má řadu funkcí, např. reguluje koloběh látek, je místem pro pěstování potravy, někdy slouží jako úložiště, ale představuje také zdroj potenciálně rizikových látek (těžké kovy, ropné látky atd.). Jedná se o dynamický, stále se vyvíjející živý systém, který je přirozenou součástí národního bohatství každého státu. Půda patří mezi dominantní prvky strategie udržitelného rozvoje a její nedostatek je jedním z největších ekologických ale i ekonomických problémů. Nedostatek orné půdy má dopad na nedostatek potravin a tím i ekonomické problémy.

Člověk půdu svojí činností ovlivňuje velice výrazně, a bohužel často velmi negativně. K degradaci dochází mnoha způsoby – mechanicky, fyzikálně, chemicky, biologicky atd., konkrétně jde např. o pesticidy, hnojiva, kyselé deště, zhutnění atd. To má za následek, že se kvalita půdy neustále snižuje a klesá i podíl zemědělské půdy.

- **Kvantita:** celkový půdní fond se dělí na nezemědělský (lesy, vodní plochy, zastavěné plochy, ostatní plochy) a zemědělský (orná půda, chmelnice, vinice, zahrady, louky a pastviny). Pokles podílu zemědělské půdy ukazuje nejlépe ukazatel výměry zemědělské půdy na obyvatele, který každoročně klesá. K nejviditelnější ztrátě půdy dochází jejím vynětím ze zemědělského půdního fondu a přeměnou na zastavěnou plochu, přičemž se jedná v podstatě o nevratný proces – důkazem je neustále narůstající podíl takových ploch v městských nebo příměstských oblastech.
- **Kvalita:** největší riziky pro půdní fond představuje:
 - Eroze. Eroze vede ke ztrátě nejurodnější vrstvy půdy, jejíž nahrazení trvá stovky let⁷⁰. Dělí se na vodní a větrnou. Ročně je na celém světě erozí postiženo asi 24 miliard tun ornice.

⁷⁰ 1 cm ornice se vytváří ca 200 let – in Šauer, P. a kol.: *Úvod do ekonomiky životního prostředí*, 1997, s. 34

- Znečišťování. Největší nebezpečí představují látky, které se přes potravní řetězec dostávají až do organismu, jsou to těžké kovy, pesticidy, ropné látky atd.
- Zhutňování. Ke zhutňování dochází v důsledku tlaku těžkých strojů a nákladů a má za následek neprostupnost půdy, zejména pro vodu, a rostoucí energetickou náročnost jejího zpracování.

Stav v České republice. Podle poslední Zprávy o životním prostředí pro rok 2009 je v ČR:

- degradací zhutněním ohroženo 40 % zemědělské půdy;
- významná je i plocha půd zranitelných okyselováním (acidifikací);
- z hlediska bodového hodnocení výnosnosti zemědělské půdy převažují půdy horší kvality;
- 22 % zemědělské půdy je ohroženo vodní erozí a 8,5 % větrnou – vodní erozí jsou ohroženy sklonité pozemky v celé republice, větrnou pak především velké scelené lány na jižní Moravě, přičemž na převážné ploše erozí ohrožených půd není prováděna systematická ochrana, která by omezovala ztráty půdy na stanovené přípustné hodnoty;
- podíl ekologicky obhospodařované zemědělské půdy na celkové ploše zemědělského půdního fondu se zvyšuje (9,38 %), stejně tak počet ekofarem (2 689).⁷¹

Základní principy zacházení s půdním fondem stanovuje **Evropská charta o půdě**, která byla přijata v roce 1972 Radou Evropy a která shrnuje význam půdy pro člověka a životní prostředí. Deklaruje ochranu půdy před znečišťováním, erozí, vlivy urbanizace a vyzívá k nutnosti nalézt vhodné způsoby hospodaření s tímto vzácným zdrojem.

V ČR existuje mnoho zákonů, které legislativně usměrňují využívání půdy. **Základní legislativní úpravou** je zákon č. 334/1992 Sb., o ochraně zemědělského půdního fondu, ve znění pozdějších předpisů, který v § 3 říká, že „*Hospodařit na zemědělském půdním fondu musí vlastníci nebo nájemci pozemků tak, aby neznečišťovali půdu a tím potravní řetězec a zdroje pitné vody škodlivými látkami ohrožujícími zdraví nebo život lidí a existenci živých organismů, nepoškozovali okolní pozemky a příznivé fyzikální, biologické a chemické*

⁷¹ Zpráva o životním prostředí České republiky 2009, s. 86-99

*vlastnosti půdy a chránili obdělávané pozemky podle schválených projektů pozemkových úprav.*⁷²

4.5 Živé složky – biosféra

Biosféra⁷³ (živý obal Země) je část planety Země, který se prolíná skoro do všech zemských částí a přírodního prostředí (viz kapitola Složky životního prostředí). Zahrnuje část atmosféry (přibližně do výšky 18 km v oblasti tropů a 10 km v polárních oblastech), prakticky celou hydrosféru a povrch litosféry (do desítek metrů pod povrchem půdy, v případě výskytu jeskyní obývaných živými organismy až do hloubky několika kilometrů).

Biosféru dělíme na faunu (živočichové) a floru (rostlinstvo). Flora je důležitým zdrojem produkce potravy, kyslíku, ale je i zdrojem průmyslové výroby. Fauna je regulátorem ekosystémů, stejně jako flora, ale i zdrojem průmyslových surovin a rovněž potravy.

Jako **biodiverzitu**, tj. biologickou diverzitu – rozmanitost života v přírodě, označujeme „*bohatství života na Zemi, miliony rostlin, živočichů a mikroorganizmů, včetně genů, které obsahují, a složité ekosystémy, které vytvářejí životní prostředí.*“⁷⁴ Zahrnuje jak genetickou variabilitu mezi jedinci, tak veškeré organismy na Zemi, tak různorodost společenstev a vztahy mezi nimi včetně ekosystémů, ve kterých žijí. Rozložení biodiverzity není samozřejmě ve všech oblastech Země stejné – existují místa se zásadní koncentrací, na kterých je soustředěno asi 60-70% celosvětové biodiverzity. Jedná se především o pásmo tropických deštných pralesů, ale i další oblasti. Konkrétní rozměr a rozsah biodiverzity není možné přesně stanovit, odhady se pohybují mezi 5 a 100 miliony druhů.

Proces **vymírání druhů** a vzniku nových je zcela přirozený, nekonečný a je následkem přirozeného výběru. Co ovšem představuje problém a co vede ke snahám o celosvětovou

⁷² Zákon č. 334/1992 Sb., o ochraně zemědělského půdního fondu, ve znění pozdějších předpisů, § 3, odst. 1)

⁷³ Termín biosféra poprvé uvedl rakouský geolog Eduard Suess v roce 1875.

⁷⁴ Dle definice Světového fondu ochrany přírody z roku 1989, in Slábová, M.: *Ochrana a tvorba životního prostředí*, 2006, s. 130

ochranu, je rychlost a rozsah vymírání druhů (odhaduje se 1 druh na hodinu až den). Příčinou je opět činnost člověka, v drtivé většině motivovaná ekonomickými zájmy – jeho expanze, ničení biotopů (např. kácení deštných pralesů), kontaminace prostředí, zavlečení nových nepůvodních druhů do nového nepřírodního prostředí, zavlečení nových nemocí, pronásledování a vybíjení některých druhů, genetické „znečištění“ (křížení původních druhů s domestikovanými, genová manipulace).⁷⁵

Ochrana biodiverzity se přirozeně stala předmětem celosvětového úsilí, které vyústilo v řadu iniciativ, snad, deklarací a mezinárodních úmluv. Mezi nejvýznamnější patří:

- **Úmluva o biologické rozmanitosti** (*Convention on Biological Diversity*), která byla podepsána v roce 1992 na Konferenci OSN o životním prostředí a rozvoji V Riu de Janieru. Česká republika ji ratifikovala v r. 1993 a jejím cílem je přirozeně ochrana biodiverzity.
- Další významnou úmluvou, známou pod zkratkou **CITES**, je Konvence o mezinárodním obchodu s ohroženými druhy volně žijících živočichů (*Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora*), tzv. Washingtonská konvence), která řeší problém nelegálního obchodu s ohroženými druhy. Úmluva byla podepsána v r. 1973 a v platnost vstoupila 1975.
- Významné postavení na poli ochrany biodiverzity zaujímá nevládní organizace Mezinárodní svaz ochrany přírody, IUCN (*The International Union for the Conservation of Nature and Natural Resources*). Mimo jiné vypracovává seznamy s lokacemi nejohroženějších druhů, tzv. **červené seznamy ohrožených druhů živočichů a rostlin**. Naposledy byl červený seznam IUCN vydán v únoru 2011, je na něm celkem uvedeno 49 000 druhů.

Rovněž **Česká republika** je zemí s velkým bohatstvím druhů rostlin a živočichů. Chráněny jsou všechny, které se vyskytují na území státu, a některé, které jsou považovány za ohrožené, jsou chráněny zvláště. Jejich seznam uvádí vyhláška MŽP č. 395/1992 Sb. Klíčové postavení v ochraně druhů má v České republice Agentura ochrany přírody a krajiny ČR. A jaký je aktuální stav? Podle poslední Zprávy o životním prostředí pro rok 2009 je v ČR:

- stav ochrany druhů živočichů a rostlin významných pro Evropské společenství v ČR je neuspokojivý – ochrana 37% hodnocena jako nedostatečná a u 35 % jako nepříznivá;

⁷⁵ Slábová, M.: *Ochrana a tvorba životního prostředí*, 2006, s. 130-137

- stav ochrany přírodních stanovišť je také neuspokojivý – ochrana téměř ¾ je hodnocena jako nepříznivá (hlavně lesy a travinná společenství), u 14% ve jako méně příznivá a pouze u 12% jako příznivá.⁷⁶

Základní legislativní úpravu představuje zákon č. 114/1992 Sb., o ochraně přírody a krajiny, ve znění pozdějších předpisů. Česká republika také převzala závazky mnoha mezinárodních úmluv. Klíčový dokument představuje také Strategie ochrany biologické rozmanitosti České republiky, který byl vládou schválen v r. 2005. Evropská legislativa upravuje problematiku také v řadě směrnic, z nichž klíčový význam má směrnice o ptácích a o stanovištích, na základě nichž se mj. vytváří soustava chráněných území významných pro celou EU, označovaných jako Natura 2000.

4.6 Odpady

Odpady nejsou samostatnou součástí životního prostředí, ale jsou velice nebezpečným a komplexně ovlivňujícím nežádoucím vedlejším produktem lidské činnosti. Odpady nejsou jen fyzické věci, ale jsou to i látky a plyny, které člověk vypouští do ovzduší, vody i půdy.

Mohou tedy být pevné, kapalné i plynné. O odpadech také můžeme mluvit jako o výrobních či spotřebitelských. Podle charakteru škodlivosti se dělí na toxické, infekční, ekotoxické, radioaktivní, hořlavé a další, podle stupně škodlivosti na nebezpečné, zvláště nebezpečné a ostatní. Zásadní je členění na využitelný a nevyužitelný.

V současné době se environmentalisté a vládní zástupci, ale i ekonomové zabývají odpady v několika stupních:

1. **Předcházení vzniku odpadů** – tzn. dodržování takových postupů a technologií, aby nedocházelo k produkci odpadům, anebo aby byla minimalizována.
2. **Znovuzpracování odpadu na výchozí surovinu** – zmetky se znovu využívají ve výrobě nebo v energetickém hospodářství (palivo).

⁷⁶ Zpráva o životním prostředí České republiky 2009, s. 44-51

3. **Nalézání odbytových možností u jiných zpracovatelů.** Specifickou formu představuje kompostování.
4. **Spalování odpadů.** Proces spalování má řadu rizikových bodů - je velice nebezpečný, dochází při něm k vylučování škodlivých látek, tvoří se při něm sekundární odpad (popílek, škvára) a dochází k nevratné změně odpadu, která zabraňuje eventuálnímu budoucímu využití. Přínosy tohoto způsobu zpracování odpadů spočívají ve zmenšení objemu odpadů, získání topné energie a úspoře primárních energetických surovin.
5. **Skládka** – není-li možné spálení, je možné odpad umístit na skládku. Tato činnost je rovněž velice nebezpečná, a rozhodně nejméně ekologicky výhodná. Nejedná se o likvidaci odpadu, pouze o jeho odložení. Využití odpadu uloženého na skládky je však v budoucnu velice problematické – předpokládalo by oddělené skladování jednotlivých surovin, zabezpečení jejich uchování atd. Skládky existují řízené, velký problém představují divoké skládky – nejsou zabezpečeny proti unikání škodlivin do okolního prostředí, není zajištěna jejich dostatečná vzdálenost od podzemních vod atd.⁷⁷

Situace v České republice je podle poslední Zprávy o životním prostředí pro rok 2009 následující:⁷⁸

- mezi lety 1990-2008 poklesla domácí materiálová spotřeba z 300,4 mil. tun na 193,4 mil. tun, tj. ca 20 t/os. v r. 2006, která je ovšem stále o ca 17% vyšší než průměr EU;
- podíl obnovitelných zdrojů na domácí materiálové spotřebě;
- materiálová náročnost HDP mírně klesá (mezi lety 1995-2008);
- celková produkce odpadů mezi roky 2003 a 2009 poklesla o 20%, ale vrostla produkce nebezpečných odpadů o 7% (pro ilustraci - v r. 2008 ČR vyprodukovala přes 31 tisíc tun odpadu, z toho téměř 2 tisíce činil odpad nebezpečný);
- roste podíl obalových odpadů (tj. odpadů ve formě papíru a lepenky, skla a plastických hmot) na odpadu – do r. 2020 se oproti základně v r. 1990 v EU předpokládá nárůst o 40%, narůstá však jejich využití (v r. 2009 bylo formou recyklace využito v ČR 70% a energeticky 8%);
- na skládky bylo v r. 2009 uloženo 91% komunálního odpadu a 96% celkového odpadu ČR!;

⁷⁷ Šauer, P. a kol.: *Úvod do ekonomiky životního prostředí*, 1997, s. 37-41

⁷⁸ *Zpráva o životním prostředí České republiky 2009*, s. 100-117

- celková produkce komunálního odpadu klesá a roste podíl jejího materiálového využití.

Tato ilustrační data dokládají, že odpady a nakládání s nimi představují skutečně závažný problém. Je zapotřebí pracovat na obou fázích jejich „života“ – tj. jednak snižovat produkci odpadů a jednak zvyšovat podíl jejich využití.

Jeden z nutných předpokladů jejich opětovného využití je **třídění odpadů**. Tříděný odpad má velice dobré využití – z recyklovaného papíru se vyrábí např. papírové brikety, izolace, kancelářský papír, noviny atd.; z recyklovaného plastu textilní vlákna (typickým příkladem je fleecové oblečení), koberce, pytle, stavební a zahradní prvky, izolace atd.; z recyklovaného skla opět lahve, a jiné skleněné výrobky, izolace, přísady; recyklované nápojové kartony slouží např. k výrobě stavebních desek, papíru, podlahových krytin. Naopak využitelnost nerecyklovaného odpadu je velice problematičtá – dodatečné třídění je spojené s vysokými náklady a nepřináší takové výsledky jako okamžité třídění (odpad je obvykle znečištěn dalším odpadem a nedá se dále využít). Většinu nerecyklovaného odpadu tak čeká spalení anebo uložení na skládku. Bohužel třídění naráží stále u řady lidí na předsudky a osobní lenost.

Legislativně je odpadová problematika v České republice upravena především zákonem č. 185/2001 Sb., o odpadech, ve znění pozdějších předpisů. Dle tohoto zákona je odpad definován jako „každá movitá věc, které se osoba zbavuje nebo má úmysl nebo povinnost se jí zbavit a přísluší do některé ze skupin odpadů uvedených v příloze č. 1 k tomuto zákonu“.⁷⁹ Zákon definuje nejen odpady a nakládání s nimi, ale i skládky, jejich rekultivaci, přepravu odpadů a rámcové sankce za porušování daných předpisů. Dále je problematika upravena zákonem č. 477/2001 Sb., o obalech, ve znění pozdějších předpisů a dalšími normativními předpisy.

4.7 Udržitelný rozvoj

⁷⁹ Zákon 185/2001 Sb., o odpadech, ve znění pozdějších předpisů, § 3

Z minulých kapitol, kde byly vysvětleny základní principy a fungování složek naší planety a problematika čerpání jejích zdrojů, je patrné, že v souvislosti s nárůstem znehodnocování životního prostředí se v 60. letech začaly systémově a celosvětově řešit otázky životního prostředí a jeho dalšího vývoje. Společnost se začala přiklánět k myšlence, že není možné postupovat čistě cestou trvalého kvantitativní růst v uzavřeném prostředí, které skýtá omezené množství zdrojů. Je proto nutné hledat takové možnosti v oblasti ekonomiky, sociální i přírodní, aby docházelo k rozvoji, který by byl udržitelný.

Je proto přirozené, že problematika životního prostředí vstoupila do mezinárodního dění. Tak se dostal na scénu i termín trvale udržitelný rozvoj. Pro jeho vysvětlení existuje samozřejmě velké množství definic a interpretací. Jako určitý základ je brána definice ze Zprávy pro Světovou komisi OSN pro životní prostředí a rozvoj „Naše společná budoucnost“, kterou předložila v r. 1987 Harlem Brundtlandová, její tehdejší předsedkyně: *„Trvale udržitelný rozvoj je takový způsob rozvoje, který uspokojuje potřeby přítomnosti, aniž by oslaboval možnosti budoucích generací naplňovat jejich vlastní potřeby.“*⁸⁰

Pro ilustraci uveďme ještě definici Evropského parlamentu, který definoval udržitelný rozvoj jako *„zlepšování životní úrovně a blahobytu lidí v mezích kapacity ekosystémů při zachování přírodních hodnot a biologické rozmanitosti pro současné a příští generace.“*⁸¹

Všeobecné principy trvale udržitelného rozvoje jsou:

- Obnovitelné zdroje by měly být čerpány maximálně rychlostí, kterou se stačí obnovovat.
- Vyčerpatelné zdroje by měly být čerpány maximálně rychlostí, kterou budou budovány jejich náhrady, na něž bude možno plynule přejít.
- Intenzita znečišťování nesmí přesáhnout asimilační kapacitu životního prostředí.
- Část současných technologií by měla být investována na redukci znečištění, snížení plýtvání a zvýšení efektivity (výrobků, energie, výrobních postupů, ...).

V prostředí České republiky nebyly principy udržitelného rozvoje do roku 1989 nijak zohledňovány. Až po revoluci, v r. 1992, byl schválen **zákon č. 17/1992 Sb., o životním**

⁸⁰ Brundtlandová, G. H.: *Naše společná budoucnost: světová komise pro životní prostředí a rozvoj*, 1991, s. 47

⁸¹ Nařízení Evropského parlamentu a Rady č. 2493/2000 a č. 2494/2000.

prostředí, první svého druhu u nás, který obsahuje mj. i definici trvale udržitelného rozvoje (podobnou definici WCED): „Rozvoj, který současným i budoucím generacím zachovává možnost uspokojovat jejich základní životní potřeby a přitom nesnižuje rozmanitost přírody a zachovává přirozené funkce ekosystémů.“⁸² Zákon zdůrazňuje též právo člověka na příznivé životní prostředí.

Pro sledování udržitelného rozvoje vznikly tzv. **indikátory trvale udržitelného rozvoje**, což jsou ukazatele, které popisují chování lidské společnosti ve vztahu ke zdrojům, ochraně přírody a životního prostředí. Příkladem takových indikátorů je např. podíl zvláště chráněných území na ploše státu, podíl elektrické energie získávané z obnovitelných zdrojů apod.

Udržitelný rozvoj není jen prázdný termín, v praxi se jedná o velký **soubor opatření a strategií**, které by měl prostřednictvím ekonomických, legislativních a dalších nástrojů vést k naplnění výše jmenovaných principů. Aby k tomu skutečně došlo, je nezbytné tato opatření a procesy nejen zavést, ale i prosazovat, kontrolovat a vymáhat nejen na globální, regionální i lokální úrovni.

4.8 Krajina a regionální rozvoj

4.8.1 Úvod do problematiky

Území státu, regionu i obce lze z hlediska jejich struktury a převažujících funkcí rozdělit na dvě vzájemně se doplňující části, tj.:

- na zastavěná zemí sídel (intravilán) a
- na (volnou) krajinu (extravilán).

⁸² Zákon č. 17/1992 Sb., o životním prostředí, ve znění pozdějších předpisů, §6

Krajina plní v rozvoji země, regionů a obcí zejména následující, vzájemně často rozporuplné až protichůdné **funkce**:

- stanoviště zemědělské výroby, lesního a vodního hospodářství a je prostředím pro život flory a fauny;
- prostoru výskytu a regenerace přírodních složek životního prostředí;
- naleziště a těžby surovin pro stavebnictví a pro další odvětví průmyslu;
- širšího obytného prostředí populace venkovských sídel a malých měst i okrajových částí ostatních měst;
- místa pracoviště části ekonomicky aktivního obyvatelstva;
- prostředí pro rekreaci a oddech celé populace v kontaktu s přírodou;
- prostoru pro výstavbu a provoz převážné části dopravní i technické infrastruktury;
- je prostorem pro ukládání a regeneraci odpadních vod a tuhých komunálních i ostatních odpadů.

Faktory, které výrazně ovlivňují využití, utváření a prostorové uspořádání krajiny, jsou:

- hustota zalidnění území a postoje obyvatel k péči o krajinu a životní prostředí;
- životní způsoby obyvatel a jejich prostorově relevantní dopady;
- sídelní struktura co do zastoupení a podílu jednotlivých velikostních kategorií sídel (velkoměst, velkých, středních a malých měst, vesnic a ostatních typů venkovských sídel);
- způsoby prostorového uspořádání sídel a charakteru jejich expanze (kompaktní nebo rozvolněné formy zástavby);
- hospodářská struktura území a charakter prostorového rozvoje jednotlivých odvětví a výrobních ploch a zón;
- intenzita a prostorové řešení výstavby pro bydlení a občanské vybavení ve vztahu ke krajině;
- intenzita a prostorově relevantní charakter nákladní a osobní dopravy;
- rozvoj dopravní a technické infrastruktury;
- způsob využití, regenerace a ukládání odpadních vod a komunálních a ostatních tuhých odpadních látek.

V následujícím výčtu jsou zmíněny některé **specifické podmínky ovlivňující využití a utváření volné krajiny v ČR**:

- celkově velmi příznivé přírodně-geografické podmínky celého území země, jeho regionů a obcí, prostupnost území a jeho užitnost (hospodářská využitelnost) i obytnost (obyvatelnost) téměř všech jeho částí;
- relativně vysoký podíl průmyslu ve struktuře hospodářských sektorů a současně poměrně značné zastoupení odvětví těžkého průmyslu;
- značný rozsah území, v tom i volné krajiny, postiženého ekologickou zátěží;
- vysoký podíl zemědělské půdy obhospodařované velkopodniky (velkofarmami) v nájmu (ve srovnání s okolními zeměmi, zejména SRN a Rakouskem, ale i Slovenskem a Maďarskem) – jde o velkou disparitu mezi velkým počtem převážně drobných vlastníků zemědělské půdy a relativně malým počtem velkých podniků, které obhospodařují převážnou část zemědělsky využitelných ploch, přičemž tito velkofarmáři nejsou zainteresováni na trvalém zvyšování kvality těchto krátkodobě pronajatých pozemků;
- relativně vysoký podíl orné půdy a naopak poměrně nízký podíl zatravněných ploch na celkové výměře zemědělské půdy;
- poměrně vysoký podíl zemědělsky využívaných ploch, především orné půdy, akutně ohrožených erozí;
- nadměrné úbytky zemědělské půdy a její fragmentace jako důsledek rozvolňování sídel a expanze výstavby vůbec;
- zhoršování prostupnosti krajiny jako důsledek špatného stavu místních komunikací, zejména tzv. „okresních silnic“ a polních cest;
- nezvládnutý „boom“ výstavby rodinných domů vůbec a na okraji velkých a středních měst zvláště v procesu suburbanizace.

4.8.2 Aktéři ovlivňující využití a utváření krajiny

K hlavním aktérům přeměn krajiny patří zejména:

- podnikatelé v zemědělství (farmáři) a podnikatelé v lesním hospodářství a v rybolovu,
- ostatní podnikatelé (v průmyslu a službách),
- vlastníci půdy ve volné krajině,
- obyvatelé bydlící v kontaktu s volnou krajinou (ve vesnicích a malých městech a na okraji středních a velkých měst),

- vlastníci a uživatelé rekreačních objektů,
- veřejná správa (zastupitelé i pracovníci obecních i krajských úřadů a j. správních orgánů na komunální, regionální i celostátní úrovni),
- turisté a ostatní veřejnost,
- neziskové organizace.

4.8.3 Plánování jako nástroj pro usměrňování využití a utváření volné krajiny

Nezastupitelnou roli v usměrňování přeměn volné krajiny zaujímá **plánování**. V současné době je cílevědomému plánování volné krajiny věnována v ČR **nedostatečná pozornost**.

Dlouhodobé cíle využití a uspořádání krajiny jsou rámcově vymezeny ve Strategii udržitelného rozvoje České republiky (usnesení vlády č. 124/2004) a zmíněny jsou také ve Strategii regionálního rozvoje ČR pro období 2007- 2013.

Ve **Strategii udržitelného rozvoje** je kladen důraz na omezení nerovnováh mezi ekonomickým, sociálním a environmentálním pilířem udržitelnosti. Jsou v ní vymezeny zásady pro politické rozhodování v souladu se závazky přijatými naší vládou v rámci našeho členství v OSNJ, OECD a EU při respektování specifických podmínek a potřeb naší země.

Pokud jde o environmentální pilíř, jsou stanoveny následující **cíle**:

1. Zajistit na území ČR co nejvyšší kvalitu všech složek životního prostředí (včetně respektování jejich vzájemných vazeb) a současně vytvářet podmínky pro regeneraci krajiny a živé přírody a minimalizaci rizik pro lidské zdraví.
2. Co nejvíce omezit střety zájmů mezi ekonomickými aktivitami a péčí o životní prostředí a postupně eliminovat nárůst negativních dopadů při ekonomickém růstu
3. Zlepšováním vzdělanosti, výchovy a osvěty působit na jednotlivce i společenské subjekty s cílem změnit vzorce chování, výroby a spotřeby v zájmu udržitelnosti

Nutnost věnovat potřebnou péči přírodě a krajině je zdůrazněna rovněž v dokumentu **Strategie regionálního rozvoje ČR 2007-2013**. V části věnované přírodě a krajině jsou vytyčeny následující tři hlavní cíle:

1. Zlepšení kvality vybraných složek životního prostředí a posílení komplexní ochrany přírodního bohatství české krajiny v souladu se změnami po vstupu ČR do EU.
2. Zlepšení podílu využívání obnovitelných zdrojů a environmentálně šetrných technologií v hospodářských aktivitách (zejména ve výrobě a energetice) ve všech krajích.
3. Dosažení vyššího stupně environmentálního povědomí obyvatel krajů ČR ve všech věkových kategoriích a oblastech činnosti.⁸³

Požadavek podstatně zlepšit péči o přírodu a krajinu jako nenahraditelné součásti národního dědictví je deklarován též v dokumentu **Národní strategický plán pro rozvoj venkova v České republice na období 2007- 2013**. Jsou v něm vymezeny tři základní rozvojové osy + osa LEADER a jim odpovídající cíle a priority.⁸⁴

Osa 1	Osa 2	Osa 3	Osa 4
Zlepšení konkurenceschopnosti zemědělství a lesnictví	Zlepšování životního prostředí a krajiny	Zvýšení kvality života ve venkovských oblastech a diverzifikace hospodářství venkova	Leader

Nutnost zvýšené péče o přírodu a krajinu je zdůrazněna rovněž v novém zákoně o územním plánování a stavebním řádu. V dokumentu Politika územního rozvoje, jsou uvedena základní kritéria, která je nutno respektovat při usměrňování územního rozvoje na celostátní úrovni. Obdobně jsou specifikovány požadavky na šetrný přístup k přírodě a krajině při zpracování a realizaci Zásad územního rozvoje kraje a Územního plánu obce. Hlavním problémem zůstává nejen důsledné promítnutí požadavků na zvýšení péče o přírodu a krajinu, obsažených v regionálně – i územně plánovacích dokumentech celostátního charakteru do metodik dokumentů, určených pro tyto druhy plánování na regionální i komunální úrovni, ale také jejich uplatnění v plánovací praxi.

⁸³ Strategie regionálního rozvoje České republiky. Praha: Ministerstvo pro místní rozvoj, 2006 [online]. Dostupné z WWW: <http://www.mmr.cz/Regionalni-politika/Koncepce-Strategie/Strategie-regionalniho-rozvoje-Ceske-republiky-na>

⁸⁴ Národní strategický plán rozvoje venkova České republiky na období 2007-2013. Praha: Ministerstvo zemědělství, 2006 [online]. [Citace 2011-23-09] Dostupné z WWW: <http://www.businessinfo.cz/cz/clanek/zdroje-financovani-z-eu-2007-2013/narodni-strategicky-plan-rozvoje-venkova/1001573/42690/>

V současné době jsou na regionální i lokální úrovni zpracovávány prostorově relevantní dokumenty jen pro některé složky či stránky krajiny – jde zejména o plány ekologické stability, lesní hospodářské plány, plány revitalizace vodních toků, plány péče o zvláště chráněná území, plány pozemkových úprav, EIA aj. Chybí však plánovací dokumenty pro krajinu (nezastavěnou část území) jako celku. Přetrvává disproporce v pozornosti věnované v prostorově relevantních plánech tradičně převážně zastavěným částem prostoru – a jen okrajově a nesystematicky – volné krajině. Přitom s rozvojem společnosti, s růstem životní úrovně a se změnami životního způsobu obyvatelstva se velmi radikálně zvyšují požadavky na prostor, zejména na volnou krajinu.

Východiskem pro řešení tohoto společensky velmi závažného problémového okruhu by se mělo stát prohloubení obou základních druhů prostorově relevantního plánování na úseku plánování krajiny a zlepšení spolupráce a koordinace regionálního a územního plánování na celostátní, regionální i lokální úrovni.

5 BYDLENÍ A BYTOVÁ POLITIKA

5.1 Bydlení

5.1.1 Obecná východiska bydlení

Bydlení má v lidském životě a celém jeho konání zvláštní postavení. Obydlí je totiž pro většinu lidí domovem, místem, kde prožívají většinu svého života. Je zpravidla spojováno s pocity osobní svobody a seberealizace. Je základním předpokladem životní jistoty a bezpečnosti člověka. Bydlení také patří k základním potřebám člověka, které nelze nahradit.⁸⁵

Velký význam bydlení vyplývá především z jeho vlivu na život člověka, na jeho životní úroveň, životní styl. Znamená to, že stejně tak jako je důležité samo bydlení, resp. obydlí, tedy prostor, kde člověk tráví mnoho času zajišťováním výživy, hygienou, odpočinkem a rodinným životem, je významný i jeho vliv na činnosti, které člověk realizuje mimo obydlí. Obydlí je pro něj jistotou, o kterou se lze opřít. Jeho ztráta pak pro něj může znamenat zánik všeho, co dosud vlastnil a znal.

Bydlení je v současné době důležité i pro sociální, ekonomický a kulturní vývoj společnosti. S ohledem na tuto skutečnost vyplývají pro stát v oblasti bydlení určité závazky. Zkušenosti mnoha zemí ukázaly, že bytová politika spolu s intervencemi státu do trhu bydlení je nepostradatelná k dosažení uspokojivé úrovně bydlení, má kladné sociální důsledky a přispívá k celkové spokojenosti obyvatel. Naopak nedostatečné a nepřiměřené bydlení může vyústit i v sociální vyloučení a další závažné negativní společenské jevy, jakými jsou například bezdomovectví, kriminalita, nepřízpůsobilost a neschopnost uplatnit se na trhu práce, jež mohou mít daleký význam pro celou společnost.⁸⁶

⁸⁵ Baková, L. a kol.: *Bydlení*, 1997, s. 7

⁸⁶ Poláková, O. a kol.: *Bydlení a bytová politika*, 2006, s. 11

5.1.2 Specifikace bydlení jako statku

V České republice **neexistuje jednotná všeobecně uznávaná definice bydlení**. Ve většině oficiálních publikací se používá termín „bydlení“ k popisu bydlení všeobecně nebo k popisu bytového fondu v určitém vymezeném území. Termín „**byt**“ se využívá k popisu samostatné jednotlivé bytové jednotky.

Ze socioekonomického hlediska lze na bydlení nahlížet z mnoha úhlů pohledu, které není možné od sebe striktně oddělovat. Bydlení je v tomto smyslu jednak spotřebním zbožím, soukromou investicí a společenským statkem:

- bydlení jako **předmět spotřeby** – vytváří užitek, který je závislý na jeho kvalitativních a kvantitativních hodnotách;
- bydlení jako **soukromá investice** – majetek dlouhodobé spotřeby s výnosem ve formě nájemného nebo kapitálového výnosu;
- bydlení jako **veřejná investice** – v tomto významu je výnos přisuzován společnosti;
- bydlení jako **společenský statek** – do tohoto označení jsou zahrnuty vlastnické i nevlastnické zájmy.

Vlastnický zájem lze vysvětlit jako způsob, kterým daný subjekt nemovitost využívá, udržuje a produkuje. Proti tomu nevlastnický zájem je determinován nehmotným vztahem subjektu k nemovitosti, tj. jedinec či organizace mají zájem na užívání nebo na podmínkách bydlení.

Specifika bydlení je nutné brát v úvahu při řešení či analýze oblastí jak ekonomických, sociálních, tak při tvorbě rozvojových koncepčních dokumentů. Z problematiky bydlení je patrné, že úzce souvisí a ovlivňuje další významné oblasti společenského a ekonomického života.

Základní specifika, kterými se bydlení vyznačuje, jsou dle Polákové⁸⁷ následující:

- Bydlení je velmi heterogenním, komplexním, multi-dimenzionálním zbožím. Domy i byty určené k bydlení se navzájem liší v široké škále nejrůznějších charakteristik –

⁸⁷ Poláková, O. a kol.: *Bydlení a bytová politika*, 2006, s. 15-16

například ve velikosti užité plochy, designu, stáří, kvalitě použitých materiálů pro výstavbu, právním důvodem užívání, počtu a kvalitě přidružených prostor. Cena bydlení je také do velké míry určována kvalitou veřejného prostranství, silnic, chodníků či dostupností místa zaměstnání, škol, zdravotnictví a kulturních zařízení z místa bydliště.

- Bydlení determinuje uspokojování řady dalších potřeb (např. zdraví, vzdělávání, práce apod.) a vytváří prostředí pro rozvíjení rodinného života, řady aktivit, postojů, chování. Ovlivňuje tedy sociální rozvoj člověka a jeho kultivaci daleko více, nežli se často zjednodušeně chápe. Tím se bydlení stává oblastí, která může přinášet významné celospolečenské profity (např. kvalita partnerských vztahů, rodinného života, soužití generací, výchova dětí, kultivace člověka vůbec apod.) a pravděpodobně i spořit prostředky v jiných oblastech sociální politiky.
- Bydlení je typem dlouhodobě trvanlivého zboží nebo také zbožím dlouhodobé spotřeby. Jako takové se pak stává nejen předmětem spotřeby, ale i specifickou investicí domácnosti (zejména jedná-li se o vlastnické bydlení). Všude na světě je cena vlastnického bydlení natolik vysoká, že znamená pro domácnost nemalou finanční zátěž (pro řadu z nich představuje největší životní investici). Ta se pak přirozeně snaží investovat do takového bydlení, u kterého předpokládá, že jeho budoucí cena bude rovna alespoň vloženým nákladům. Vysoká nákladnost bydlení tedy motivuje domácnosti k úsporám a ovlivňuje tak tvorbu a akumulaci kapitálu ve společnosti.
- Významnou charakteristikou bydlení je rovněž jeho fixace v prostoru (vyplývá z charakteru nemovitostí). Oproti většině jiných zboží nemůže být bydlení jednoduše přeneseno někam jinam. Pokud si domácnost pořizuje bydlení, volí mezi kvalitou služeb spojených s bydlením v příslušném místě a dostupností svého zaměstnání (škol pro děti, lékaře, kultury atd.). Je zřejmé, že cena bydlení v blízkosti center zaměstnanosti je vyšší, než by byla cena bydlení pro jinak stejnou kvalitu služeb v místě vzdálenějším od takového centra.

- Bydlení se vyznačuje rovněž značnou mírou setrvačnosti a neměnnosti, což je dáno nejen pevným umístěním bytu v prostoru, poměry na bytovém trhu, dlouhou dobou životnosti bytu atd., ale i postoji lidí. Ti se v otázkách bydlení velice často chovají podle předchozích zděděných vzorů. Dosavadní paternalistický přístup státu v otázce řešení bydlení způsobil nezkušenost či spíše nechť jednotlivců (i domácností) k samotnému a odpovědnému řešení této problematiky. Přetrvává tak jejich přesvědčení, že o bydlení se jim musí postarat stát.
- Vysoké transakční náklady případných stěhování, tj. nalezení, zařízení nového bydlení a přestěhování je spojeno s nemalými náklady (peněžními, ale i čas a emoce), které přímo nesouvisí s pořízením nového bydlení, tzv. transakčními náklady. Výsledkem je, že se trh přizpůsobuje na změny v příjmech domácností relativně velmi pomalu ve srovnání s možným přizpůsobením ve chvíli, kdyby transakční náklady přestěhování byly nulové. Tyto náklady se mohou pohybovat mezi 5 – 10% celkové ceny poptávaného vlastnického bydlení, zejména pak v případě, kdy koupě nového bydlení předpokládá prodej starého bydlení. Transakční náklady jsou často natolik velké (zejména při zapojení zprostředkovatele – realitní kanceláře), že do velké míry ovlivňují i samotný výběr budoucího bydlení.
- Nemožnost perfektní znalosti situace na trhu; ani kupující ani prodávající nemohou na tak rozptýleném trhu mít dokonalou znalost o všech nabízených cenách nejrozličnějších bytových služeb (tj. nejen cenu samotného bytu, ale i jeho jednotlivých charakteristik).
- Relativně vysoká míra intervencionalismu státu do trhu s bydlením. Státní intervence souvisí s přijatou veřejnou bytovou politikou, která v moderních vyspělých zemích sleduje cíl zajistit adekvátní bydlení všem příjmovým skupinám obyvatel, ochránit nájemníky před necivilizovaným jednáním majitelů, ochránit vlastníky před přílišnými výkyvy v úrocích hypoték či nájemníky před přílišnými výkyvy ceny nájemného, tj. zajistit všem minimální standard uspokojení základní lidské potřeby.

5.2 Bytová politika

5.2.1 Systémy bytové politiky

1. **Liberalní systém** preferuje zásluhovost, což ze strany občanů předpokládá přijetí vysoké míry odpovědnosti za zajištění bydlení. Prioritní je zde osobní soběstačnost, formální svoboda, rovné podmínky a šance, zejména pokud jde o přístup k pracovním příležitostem jako předpokladu rozvoje jedince i společnosti jako celku. Každá taková domácnost si zabezpečuje bydlení prostřednictvím trhu, a to podle svých finančních možností. Systém spoléhá na tržní kategorie. Reálným rizikem tohoto systému je vysoká míra nerovnosti v přístupu k bydlení. Příjmová stratifikace a nákladnost zajištění bydlení pro nízkopříjmové domácnosti znamená prakticky nemožnost uspokojit potřebu bydlení v intencích tohoto systému. Vyšším příjmovým skupinám naopak nabízí uspokojení potřeby bydlení podle vlastních představ, zpravidla i ve vysokém standardu, bez účasti veřejných zdrojů a s relativně vysokou mírou efektivnosti vynakládaných prostředků. Tohoto režimu je nutno v uspokojování potřeby bydlení maximálně využít a posilovat ho zejména podporou vzestupných mobilitních drah – vysoká zaměstnanost, vysoká kvalifikace a oceňování pracovního výkonu.
2. **Korporativní systém** vychází z principů solidarity a subsidiarity. Předpokládá spolupráci a součinnost jedinců v rámci řady navzájem integrovaných skupin, organizací, komunit i státu. V tomto případě jsou tržní podmínky ve svém dopadu na finanční náročnost bydlení určitým způsobem korigovány. Systém využívá jak soukromých zdrojů, tak i různých dotací a podpor založených jak na solidaritě státu, tak i na solidaritě nižších společenství – obcí, družstev – a zdůrazňuje zejména činnost nestátních neziskových organizací, které jsou schopny zabezpečovat potřeby bydlení s nižšími náklady. Jeho smyslem je využít jako základu, pro zajištění potřeby bydlení, soukromých prostředků jednotlivých zájemců a usnadnit jim přístup k bydlení v případech či v životních obdobích, kdy nejsou schopni svými příjmy čelit finanční náročnosti bydlení. Tento systém předpokládá stanovení možných způsobů

i jasných podmínek, za nichž je zvýhodnění bydlení poskytováno. Korporativní systém vychází z faktu, že sociální spravedlnost nelze v oblasti bydlení pojímat jen ve smyslu zásluhovosti, ale že je třeba, v zájmu harmonického vývoje společnosti jako celku, zároveň v jisté míře přihlížet i reálným příjmovým dispozicím jedinců, resp. domácností. Oproti předchozímu režimu tak vznikají nároky na veřejné rozpočty, a to v takové míře, která je v dané společnosti považována za morální a také za přijatelnou míru participace veřejných zdrojů na zajištění bydlení příjmově a majetkově vymezených kategorií domácností.

3. **Univerzalistický systém** je založen na celospolečenské solidaritě a na zajišťování potřeby bydlení v převážně míře z veřejných zdrojů. V tomto případě stát masivně vstupuje do sféry bydlení, zabezpečuje nejen výstavbu levných bytů, ale nese i část nákladů spojených s jejich provozem a údržbou. Upřednostňuje hledisko rovnosti a chápe bydlení jako veřejnou sociální službu. Veřejné výdaje na bydlení jsou tak pojímány jako součást investic do lidského kapitálu, jejichž smyslem je napomoci vyrovnávat životní šance. Úskalí tohoto systému samozřejmě spočívají ve vysokých finančních nárocích na veřejné zdroje a v tom, že předpokládají samozřejmě i vysokou míru sociální tolerance ze strany daňových poplatníků. Kromě toho je podle tohoto systému zpravidla možné potřebu bydlení zabezpečovat jen ve velmi nízkém standardu.⁸⁸

Bytová politika je zpravidla ve větší či menší míře kombinací všech výše uvedených systémů.

5.2.2 Modely bytové politiky v kontextu vládních úrovní

1. **Centralizovaný model** bytové politiky doplněný decentralizací ve fázi realizace – pro země, kde je uplatňován tento model, je charakteristická silně centralizovaná bytová politika. Tzn. definice cílů, vymezení opatření i financování je prováděno na centrální úrovni, na nižších úrovních (zejm. obecní) jsou realizována konkrétní opatření. Do této skupiny se řadí jednak malé země se dvěma úrovněmi územní správy (např.

⁸⁸ Krebs, V. a kol.: *Sociální politika*, 2007, s. 376-378

Lucembursko, Portugalsko), ale i země velké jako např. Francie se třemi úrovněmi územní správy.

2. **Částečně decentralizovaný model** bytové politiky – tento model zahrnuje dvě skupiny zemí. První skupinu tvoří země, kde jsou kompetence mezi centrální vládou a jednotlivými regiony rozděleny poměrně rovnoměrně. Centrum vytváří celkový právní a ekonomický rámec a regiony definují a realizují v tomto rámci svou vlastní bytovou politiku (př. Německo, Španělsko, Itálie). Ve druhé skupině jsou zařazeny země, kde jsou kompetence rozděleny mezi centrum a obce (Nizozemí, skandinávské země).
3. **Decentralizovaný model** bytové politiky – v tomto modelu je regionům svěřena realizace, ale i tvorba celé bytové politiky. Uplatnění však nalézá pouze v Belgii.⁸⁹

5.2.3 Nástroje bytové politiky

Nástroje, jimiž stát intervenuje na trhu s byty, lze vymezit z hlediska zacílení na určité skupiny obyvatelstva jako **univerzální nástroje**, pokud jsou zaměřeny na většinu domácností, nebo jako **selektivní nástroje**, pokud jsou zaměřeny na úzkou předem zvolenou skupinu obyvatelstva. Tyto selektivní neboli adresné nástroje jsou orientovány především na sociálně slabé vrstvy obyvatelstva. Základní způsoby, kterými může stát napomáhat sociálně slabým vrstvám obyvatelstva při řešení otázky bydlení, jsou snižování cen jejich bydlení a přímá finanční podpora domácností, nebo kombinování obou způsobů.

Při volbě nástrojů bytové politiky mají vlády teoreticky možnost výběru v podstatě mezi dvěma strategiemi. Buď se jedná o podporu investorů (nabídková strategie) nebo podporu spotřebitelů (poptávková strategie).

Za hlavní **nástroje nabídkové strategie** lze považovat programy podporující výstavbu bytů určených nízkou a středněpříjmovým skupinám obyvatelstva a podpory soukromým investorům ziskového a neziskového typu. V rámci těchto programů je obvykle používáno subvencí, které mají zajistit takové náklady na bydlení, které by nepřesahovaly rozumnou

⁸⁹ Poláková, O. a kol.: *Bydlení a bytová politika*, 2006, s. 33

úroveň výdajů domácností na bydlení, tzn. takovou, která by byla dostupná pro veškeré obyvatelstvo. Masivnější používání těchto nástrojů bytové politiky je kritizováno pro svou malou efektivnost v zajištění bydlení speciálně pro rodiny s nižšími příjmy, protože je extrémně obtížné zaručit, aby takto pořízené byty byly vždy využívány jen těmi, pro které byly určeny. Uvedené skutečnosti přirozeně přispívají k tomu, že většina států směřuje k posilování přímé podpory občanů – k poptávkové strategii v podpoře bydlení.

Nejvíce používané **nástroje poptávkové strategie** jsou individuální subvence poskytované domácnostem po jistění jejich sociální potřeby. Účelem těchto subvencí poptávky je snížit výdaje domácností na bydlení a udržet je tak na rozumné úrovni z hlediska relací jednotlivých skupin výdajů těchto domácností. Mezi hlavní nástroje v této oblasti patří příspěvky na bydlení, resp. na nájemné, a daňové úlevy.⁹⁰

5.3 Bytová politika v ČR

5.3.1 Působnost v oblasti bytové politiky

Ministerstvo pro místní rozvoj je na základě kompetenčního zákona č. 2/1969 Sb. „ústředním orgánem státní správy ve věcech ... politiky bydlení, rozvoje domovního a bytového fondu a pro věci nájmu bytů a nebytových prostor ...“⁹¹ Na základě tohoto zákona Ministerstvo pro místní rozvoj „koordinuje činnost ministerstev a jiných ústředních orgánů státní správy při zabezpečování politiky bydlení ..., včetně koordinace financování těchto činností ...“⁹² Ministerstvo pro místní rozvoj má podle kompetenčního zákona rovněž koordinační roli.

Státní fond rozvoje bydlení (SFRB) je na základě zákona č. 211/2000 Sb., o Státním fondu rozvoje bydlení, ve znění pozdějších předpisů, právnickou osobou v působnosti MMR, která

⁹⁰ Krebs, V. a kol.: *Sociální politika*, 2007, s. 380-381

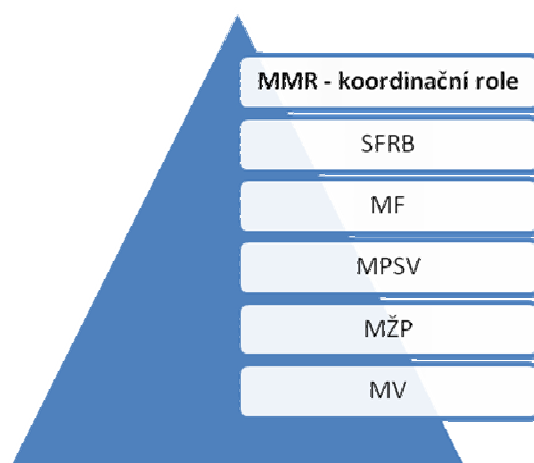
⁹¹ Zákon č. 2/1969 Sb., o zřízení ministerstev a jiných ústředních orgánů státní správy České republiky, ve znění pozdějších předpisů, §14.

⁹² Tamtéž.

byla zřízena za účelem poskytování podpory bydlení v souladu s vládou schválenou koncepcí bytové politiky.

Bydlení podporují prostřednictvím svých programů i **další resorty**. Ministerstvo financí (stavební spoření, daňové úlevy), Ministerstvo životního prostředí (Zelená úsporám), Ministerstvo práce a sociálních věcí (sociální dávky na bydlení, příspěvek na úpravu bytu, příspěvek na úhradu za užívání bezbariérového bytu), Ministerstvo vnitra (zabezpečení integrace azylantů). Nástroje pro koordinaci poskytování jednotlivých typů podpor, jejich analýzu a vyhodnocení jejich dopadů nebyly zcela dostatečné.

Obr.: Koordinace bytové politiky v ČR

Zdroj: MMR 2011- Koncepce bytové politiky

Vedle působnosti v oblasti bytové politiky na národní úrovni je **nezastupitelná role obcí**. Podle zákona o obcích „*Obec v samostatné působnosti ve svém územním obvodu dále pečuje v souladu s místními předpoklady a s místními zvyklostmi o vytváření podmínek pro rozvoj sociální péče a pro uspokojování potřeb svých občanů. Jde především o uspokojování potřeby bydlení, ochrany a rozvoje zdraví, dopravy a spojů, potřeby informací, výchovy a vzdělávání, celkového kulturního rozvoje a ochrany veřejného pořádku.*“⁹³ Stát do samostatné působnosti obcí nemůže zasahovat a nedisponuje nástroji, kterými by si mohl vymoci uskutečnění centrálně přijímaných opatření. Skutečností ovšem také je, že stát v současné době ani

⁹³ Zákon č. 128/2000 Sb., o obcích (obecní zřízení), §35 (2)

nedisponuje uceleným a provázaným systémem podpor v oblasti bydlení, který by obce mohly využívat pro naplnění svého poslání.⁹⁴

5.3.2 Koncepce bytové politiky v ČR do roku 2020

Koncepce bytové politiky vychází ze současného stavu širokospektrálních charakteristik společnosti a ekonomické situace, a to jednak z pohledu soukromého sektoru (jedinec, domácnost), tak z pohledu státního sektoru (vládní úroveň, veřejné rozpočty). Koncepce definuje základní stěžejní východiska **pro realizaci bytové politiky** v následujících letech.

Východiska koncepce:

1. Přestože je bydlení primárně odpovědností jednotlivce (avšak téma bydlení je sdílenou odpovědností společnosti), role státu je nezastupitelná.
2. Tam, kde jednotlivec nedokáže z objektivních důvodů svoji odpovědnost naplnit, je povinností státu mu pomoci.
3. Pomoc státu musí spočívat v kombinaci nástrojů, které působí preventivně, motivačně a z pohledu veřejných prostředků jsou maximálně efektivní.
4. Využití nástrojů nevratné finanční pomoci je třeba volit, s ohledem na udržitelnost veřejných financí, velmi obezřetně.
5. Jedině přísné dodržování principů ekonomické přiměřenosti a udržitelnosti veřejných financí může být zárukou, že stát bude dlouhodobě naplňovat své poslání v oblasti bytové politiky.
6. S vývojem společnosti se mění také podmínky v jednotlivých oblastech jejího života. Proto v každé době bude z pohledu občanů otázkou dostupnosti bydlení, jeho kvality a stability systému, ve kterém bydlení získávají, aktuální.

Na základě výše zmíněných východisek je stanovena **vize** koncepce, která je formulovaná jako „*Dostupnost, stabilita a kvalita bydlení*“.

Vize by měla být naplněna realizací tří **strategických cílů**:

1. dostupnost přiměřeného bydlení,

⁹⁴ Koncepce bytové politiky (Aktualizovaná verze Koncepce bytové politiky), MMR ČR, Praha 2011

2. vytváření stabilního prostředí pro oblast bydlení,
3. trvalé zvyšování kvality bydlení.

Pro naplnění jednotlivých strategických cílů jsou v současné době využívány **nástroje bytové politiky**, které lze obecně rozdělit následovně:

1. právní předpisy (legislativa) a technické normy:
 - a. vhodné rozložení pravomocí mezi stát – kraje – obce,
 - b. zákony, vyhlášky, normy, územní plánování;
2. ekonomické, specificky finanční nástroje:
 - a. programy na poskytování návratných a nenávratných finančních podpor,
 - b. daňové podpory;
3. informační a vzdělávací nástroje:
 - a. zajištění statistických a demografických dat sledujících dlouhodobé tendence prostředí i jeho strukturální různorodost,
 - b. metodická podpora, best practice, evaluace,
 - c. podpora výzkumu a vývoje (obytného prostředí, např. podpora experimentálního bydlení apod.).⁹⁵

⁹⁵ Koncepce bytové politiky (Aktualizovaná verze Koncepce bytové politiky), MMR ČR, Praha 2011

6 SOCIÁLNÍ DIMENZE REGIONÁLNÍHO ROZVOJE

Jak vyplývá z předchozích kapitol, **lidé a lidský potenciál** jsou základním stavebním kamenem regionálního rozvoje. Lidé v tomto pojetí jsou subjektem i objektem regionálního rozvoje. Lidé (jednotlivci, skupiny, komunity) se aktivně podílejí na rozvoji vlastního území – subjektové vymezení, tzn. jsou tvůrci či spolutvůrci regionálního rozvoje. Lidé (občané, obyvatelé) jsou zároveň uživatelí výstupů regionálního rozvoje, konzumenty statků a služeb spojených s rozvojem daného území a veškeré aktivity v této oblasti by měly být vykonávány v jejich prospěch – objektové vymezení.

Pro zjednodušené označování lidí, jejich potřeb a funkcí, nároků či povinností v oblasti regionálního rozvoje se v odborné praxi ujal termín „lidské zdroje“. Toto označení pochází z podnikové (manažerské) terminologie, kde vyjadřuje rozsáhlejší pohled na člověka – pracovníka v organizaci nejen jako na objekt zájmu standardní personalistiky, ale vnímá člověka (zaměstnance dané organizace) komplexně jako osobnost se všemi jeho klady i zápory. V regionálním rozvoji lze pod pojmem **lidské zdroje** chápat souhrn obyvatel řešeného území a to jak z hlediska počtu, tak, a to zejména, z hlediska struktury.

Aby tito obyvatelé měli důvod a motivaci v řešeném území bydlet, pracovat, trávit volný čas, zakládat rodiny, apod. je třeba, aby byly uvnitř tohoto území vytvořeny takové podmínky, které splní nároky stávajících či potenciálně nových obyvatel. Pomineme-li ekonomické podmínky a infrastrukturu (tyto aspekty jsou náplní specializovaných výukových kurzů), je třeba zajistit pro obyvatele každého území odpovídající občanskou a sociální vybavenost. Pokud mluvíme o občanské vybavenosti, máme v této souvislosti na mysli především zajištění dostupnosti standardních převážně komerčních služeb občanům (obchody, služby, tělovýchova, sport, volnočasové aktivity). Sociální vybaveností chápeme soubor objektů sociální infrastruktury a jejich náplň, které zajišťují základní a doplňkové veřejné služby pro rozvoj lidských zdrojů. Mezi hlavní složky sociální vybavenosti patří oblast sociální, zdravotní a vzdělávací. Institucionální a organizační zajištění fungování sociální vybavenosti a sociální infrastruktury je v rámci VŠRR řešeno ve specializovaném kurzu Regionální

veřejné vztahy. V této kapitole budeme věnovat pozornost podstatě a významu vybraných složek sociální infrastruktury v oblasti regionálního rozvoje.

6.1 Sociální oblast

*„Peníze jsou lepší než chudoba,
přinejmenším z finančních důvodů.“
Woody Allen⁹⁶*

Posláním aktivit v sociální oblasti je zajistit **rozvoj a kultivaci životních podmínek⁹⁷ jednotlivců a tím i celé společnosti**. Jde zejména o zajištění podmínek jednotlivcům a skupinám, které jsou v ekonomickém či sociálním ohrožení, nebo těch, kteří již propadli sociální síti a jejich situace je zcela bezvýchodná.

Sociální oblast se zaměřuje zejména na následující skupiny osob:

- osoby se zdravotním či mentálním postižením,
- osoby pečující o zdravotně či mentálně postižené osoby,
- osoby sociálně vyloučené a osoby ohrožené sociálním vyloučením (např. z důvodu zdravotního stavu, sociálního postavení, chudoby, apod.),
- osoby trpící jiným handicapem (např. týrané osoby, svobodné matky, azylanti, osoby propuštěné z výkonu trestu, apod.),
- rodiny s dětmi.

Posláním sociální politiky, tedy politiky, která prostřednictvím specifických nástrojů a opatření řeší problémy cílových skupin sociálně ohrožených osob, je pomoci zajistit těmto osobám důstojný život, začlenit je do společenského života a připravit jim startovací podmínky pro standardní samostatnou existenci.

Zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, v platném znění uvádí v § 2: „*Každá osoba má nárok na bezplatné poskytnutí základního sociálního poradenství (...) o možnostech řešení nepříznivé sociální situace nebo jejího předcházení. Rozsah a forma pomoci a podpory poskytnuté prostřednictvím sociálních služeb musí zachovávat lidskou důstojnost osob. Pomoc*

⁹⁶ Woody Allen (nar. 1935) – přední americký filmový režisér, scénárista, spisovatel, dramatik a komik.

⁹⁷ Krebs, V. a kol.: *Sociální politika*. Praha: ASPI, 2002, ISBN 80-86395-33-2, str. 11

*musí vycházet z individuálně určených potřeb osob, musí působit na osoby aktivně, podporovat rozvoj jejich samostatnosti, motivovat je k takovým činnostem, které nevedou k dlouhodobému setrvávání nebo prohlubování nepříznivé sociální situace, a posilovat jejich sociální začleňování. Sociální služby musí být poskytovány v zájmu osob a v náležité kvalitě takovými způsoby, aby bylo vždy důsledně zajištěno dodržování lidských práv a základních svobod osob.*⁹⁸

Význam sociální oblasti, resp. sociálních služeb je z pohledu rozvoje společnosti značný. Z hlediska regionálního rozvoje mohou v této oblasti vznikat zcela zásadní územní difference. Jde např. o sociální problémovost způsobenou pomalou či nedokončenou hospodářskou transformací či nízkou adaptabilitou osob na nové ekonomické podmínky. Tyto oblasti jsou pak specifické vysokou mírou nezaměstnanosti, resp. dlouhodobé nezaměstnanosti, která způsobuje značnou finanční nesoběstačnost takto postižených osob a jejich celkovou společenskou frustraci, která může vyústit až v kriminální projevy chování. Vyšší koncentrace takto postižených osob může způsobit celospolečenský problém v konkrétním území. Jiným příkladem jsou území, která dlouhodobě obývají sociálně nepřízřiví občané. Tato území (ghetta) se stávají zdrojem ekonomických a sociálních problémů, nepokojů a kriminality i v širším zázemí. Další problematická sociální situace nastává např. ve venkovských oblastech, kde vlivem socioekonomických změn zůstávají trvale zejména starší a staří obyvatelé, jejichž zdravotní či duševní stav vyžaduje speciální a v mnoha případech i celodenní péči, což klade vysoké nároky na finanční a personální zdroje každé takové oblasti.

Základní pravidlem aktivit v sociální oblasti je, že by péče o potřebné měla být poskytována v převážné míře v jejich přirozeném prostředí nejlépe osobami blízkými a měla by být motivační či aktivizační v případech, kde je to možné. Základní péči by měla zajistit rodina a v případě nemožnosti nejbližší komunita, tj. v podmínkách ČR obec. V České republice je sociální politika je realizována na všech územně-správních úrovních, přesto stěžejní význam mají instituce a organizace, které působí v regionech či obcích a pozitivně ovlivňují sociální prostředí v řešeném území se znalostí jednotlivců a společenských vazeb a možností.

Sociální rovnováha a spokojenost či sociální solidarita je posláním vyspělé společnosti a pro zdárný regionální rozvoj by toto poslání mělo být naplňováno.

⁹⁸ Zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, ve znění pozdějších předpisů, § 2

6.2 Zdravotní oblast

*„Milý Bože, zachovej mi stálé zdraví
a mé ženě schopnost pracovat.“
Rakouské přísloví*

Zdraví, tedy absence nemocí, je zásadní podmínkou žádoucího rozvoje lidských zdrojů. Světová zdravotnická organizace (WHO) definuje zdraví jako „stav kompletní fyzické, mentální a sociální pohody, a nesestavá se jen z absence nemoci nebo vady“. Tato definice se zaměřuje na pojem zdraví v nejširším smyslu slova, tedy na fyzické a duševní zdraví a v přeneseném významu i na „zdraví“ sociální, a to jak jednotlivce, tak celé společnosti. Zákon č. 20/1966 Sb., o péči o zdraví lidu, v platném znění uvádí v článku II: „*Péči společnosti o zdraví lidu musí odpovídat snaha každého jednotlivce žít zdravě a vyvarovat se vlivů škodlivě působících na jeho zdraví. Zároveň má každý občan napomáhat dobrému vývoji zdraví svých spoluobčanů, a proto aktivně přispívat k vytváření zdravých podmínek a zdravého způsobu života a práce.*“⁹⁹

Péče o zdraví je tedy nejen v zájmu každého jednotlivce, ale i v zájmu celé společnosti, protože zdravá společnost dosahuje produktivnější ekonomické činnosti, výrazně pozitivně přispívá k sociálnímu vývoji a je demograficky stabilnější. Naopak ve společnosti s problematickým zdravotním stavem obyvatelstva dochází k výrazně nižší ekonomické výkonnosti doprovázené vyššími nároky na veřejné statky a služby, spojené s vyššími nároky na prostředky veřejných rozpočtů. Z hlediska žádoucího socioekonomického vývoje společnosti je proto nutné dbát zejména na zdravotní prevenci, tzn. předcházení stavům nemoci a motivovat jednotlivce k vyšší zodpovědnosti za své zdraví.

⁹⁹ Zákon č. 20/1966 Sb., o péči o zdraví lidu, ve znění pozdějších předpisů, čl. II

6.3 Vzdělávací oblast

*„Vzdělání moudrému ukazuje, jak málo ví,
a hloupému dává iluzi, že ví hodně.“
Julian Tuwim¹⁰⁰*

Vzdělání jako vyučování či učení se myšlenek, dovedností, procesů existuje v různých formách stejně dlouho jako lidstvo samo. Vzdělání je nejen přenos myšlenek či znalostí z jedné osoby na druhou, ale i osvojení těchto myšlenek a znalostí přijímací (vzdělávanou) osobou. Vzdělání je z filozofického pohledu i individuální intenzita vnímání a poznávání fungování světa, životních zákonitostí a procesů. V souvislosti se vzděláním je třeba zmínit ještě jeden pojem, a sice **vzdělanost**. Vzdělanost je termín významově širší než vzdělání, kdy část vzdělávací, tj. získávání informací, myšlenek, učení se odborných věcí teoreticky i v praktických příkladech, je doplněna určitým vyšším stupněm poznání, která má značný etický rozměr ve smyslu vzdělanost jako kultivace osobnosti a návazně společnosti.

Proč je tak společensky důležité vzdělání, resp. vzdělanost? Motivací jednotlivce je kromě touhy po vědění zejména úspěšnost v ekonomické a společenské oblasti. Z hlediska regionálního rozvoje je vzdělanost obyvatel řešeného území klíčová pro ekonomický i společenský rozvoj a jeho celkovou prosperitu a regionální konkurenceschopnost. Vzdělané obyvatelstvo je ekonomicky aktivnější, vykazuje vyšší finanční příjmy, vytváří tak vyšší úroveň koupěschopné poptávky a umožňuje tím rozvoj dalších služeb na daném území. S ohledem na etický význam vzdělanosti lze předpokládat, že vzdělanější obyvatelstvo vytváří více sociálně vyrovnanou strukturu společnosti a tím i společensky příznivější životní prostředí. Nižší vzdělanost naopak přináší do regionu ekonomický problém a z něj vyplývající sociální problémy a v extrémním případě až sociální vyloučení. Takto postižený region je zcela nekonkurenceschopný, bezpečnostně ohrožený a ztrácí své postavení také v širším územním kontextu ve vazbě na jiné regiony.

I přesto, že vzdělání nemusí být nutně institucionálně zprostředkované, je v současných socioekonomických podmínkách význam vzdělávacích institucí značný, opodstatněný a pro

¹⁰⁰ Julian Tuwim (1894-1953) – jeden z nejvýznamnějších polských básníků meziválečného období

rozvoj lidských zdrojů zásadní. Povinná základní školní docházka a existence vzdělávací soustavy umožňuje zajistit společensky žádoucí míru vzdělanosti obyvatel v celostátním měřítku. Regionálně diferencovaná nabídka vzdělávacích institucí, resp. obtížná regionální dostupnost vzdělání může vést ke vzniku územních disparit (nerovností) v rozvoji lidských zdrojů. Nižší kvalita vzdělání tak stěžuje aktivity regionálního rozvoje v daném území, což následně způsobuje regionální rozdíly i v ostatních návazných socioekonomických oblastech řešeného území. Struktura vzdělávací soustavy by též měla odrážet potřeby ekonomiky, společnosti vyjádřené potřebami pracovního trhu. Dosažené vzdělání bez následného pracovního uplatnění je ekonomickou i společenskou investicí bez jakékoliv návratnosti.

Podíváme-li se na školská zařízení jako na infrastrukturu, lze konstatovat, že vzdělávací zařízení by neměla sloužit jen ke vzdělávání příslušné kategorie žáků či studentů. Objekty vzdělávacích zařízení by měly být i jakýmsi duchovními centry v daném území. Zcela klíčový význam mají v tomto směru školy ve městech a obcích, které přes den slouží běžné výuce a v odpoledních a večerních hodinách poskytují zázemí dalšímu vzdělávání, sportovním či jiným volnočasovým aktivitám, společenským setkáním, besedám, spolkové činnosti, apod.

Vzdělanost, vzdělání a vzdělávací infrastrukturu lze dle výše uvedeného považovat v oblasti regionálního rozvoje, resp. žádoucího rozvoje lidských zdrojů v regionech za zcela zásadní a nezbytnou.

6.4

KLÍČOVÁ SLOVA, KONTROLNÍ OTÁZKY A OPAKOVÁNÍ

Kapitola 1: DEMOGRAFIE

Klíčová slova

demografie	struktura obyvatelstva podle věku
populační vývoj	demografické stárnutí
reprodukce	index stárí
přirozená měna	demografické mládnutí
migrace	úmrtnost
sčítání lidu	porodnost
matrika	přirozený přírůstek obyvatelstva
registry obyvatel	přírůstek stěhováním (saldo migrace)
výběrová statistická šetření	celkový přírůstek obyvatelstva
demografická struktura	demografická revoluce
struktura obyvatelstva podle pohlaví	populační politika

Kontrolní otázky

1. Co je demografie a čím se zabývá?
2. Vymezte termín populační vývoj.
3. Čím se zabývá regionální demografie?
4. Co se zjišťuje prostřednictvím sčítání lidu a jaké znáte kategorie?
5. Co zachycuje přirozená měna a jak se eviduje?
6. Co vyjadřuje demografická struktura?
7. Jaké faktory mají vliv na věkovou strukturu obyvatelstva?
8. Do jakých věkových skupin se dělí obyvatelstvo?

9. Jak se nazývá populační typ, ve kterém dětská složka nedosahuje úrovně zastoupení postreprodukční složky, nenahrazuje ji a v dlouhodobém pohledu dochází ke snižování početního stavu populace:
 - a. progresivní typ
 - b. stacionární typ
 - c. regresivní typ
10. Jaké jsou typy stárnutí populace a čím se měří?
11. Jaký je rozdíl mezi absolutním a relativním přirozeným přírůstkem?
12. Vysvětlete rozdíl mezi migrací, emigrací a imigrací.
13. Co je smyslem a obsahem populační politiky?

Odpovědi na otázky:

1. Demografie je vědní obor, který se zabývá studiem reprodukce lidských populací a podmíněnostmi tohoto procesu. Objektem studia demografie jsou lidské populace, předmětem demografického studia je demografická reprodukce.
2. Termín populační vývoj zahrnuje, na rozdíl od demografického vývoje, i prostorovou mobilitu obyvatelstva, která se nazývá také mechanická měna neboli migrace.
3. Regionální demografie se zabývá demografickými procesy z hlediska regionálních podobností a rozdílů. Zkoumané regiony mohou být vymezeny buď na základě administrativních hranic nebo demografické homogenity.
4. Prostřednictvím sčítání lidu se zjišťuje stav (počet), rozmístění a struktura obyvatelstva. Sčítání může být všeobecné (všichni obyvatelé), dílčí (týkající se jen určité kategorie obyvatelstva) nebo výběrové (je postaveno na výběrových zásadách).
5. Přirozená měna vyjadřuje procesy rození a vymírání lidských populací, v širším pohledu i sňatečnost, rozvodovost, potratovost a nemocnost. Je evidována soustavou registračních knih (matrik).
6. Struktura obyvatelstva podle pohlaví a věku.
7. Skutečnost, že se rodí více chlapců, rozdílná úmrtnost mužů a žen a migrace.
8. Na dětskou složku (0-14 let), reprodukční složku (15-49 let) a postreprodukční složku (nad 50 let věku).
9. Odpověď: c. regresivní typ.

10. Stárnutí ze spodu věkové pyramidy (podmíněné snížením plodnosti a tím celkového počtu dětské složky) a na vrcholu věkové pyramidy (podmíněné zlepšováním úrovně úmrtnosti). Demografické stárnutí se měří indexem stárí.
11. Absolutní přirozený přírůstek zachycuje rozdíl živě narozených a zemřelých v dané populaci a období, zatímco relativní přirozený přírůstek je poměr přirozeného přírůstku ke střednímu stavu obyvatelstva.
12. Migrace se skládá ze dvou procesů: z imigrace, tj. stěhování směrem do populace, a emigrace, tj. stěhování směrem z populace.
13. Populační politika je součástí sociální politiky a zahrnuje opatření, jejichž realizace vede k ovlivňování populačního vývoje. Obvykle vychází ze stanovení populačního optima, neboli optimálního počtu obyvatelstva či jeho početního růstu.

Kapitola 2: ZÁKLADY SOCIOLOGIE V REGIONALISTICE

Klíčová slova

sociologie	sociální statut
jedinec	sociální struktura
socializace	prostorové sociální skupiny
společnost	komunita

Kontrolní otázky

1. Sociologie je:
 - a. věda o společnosti
 - b. věda o obyvatelstvu
 - c. věda o sociální podpoře
2. Co znamená výraz primární socializace?
3. Genderová socializace znamená:
 - a. přejímání mužských a ženských vzorců chování
 - b. socializace ve specifické problémové komunitě

- c. společenské začleňování dle britského sociologa T. W. Gendera
4. Vysvětlíte, co jsou sociální symboly, a uveďte příklady.
 5. Vysvětlíte pojem regionální sociální diferenciaci.
 6. Vysvětlíte výraz ghetto.
 7. Vysvětlíte pojem lokální komunita.

Odpovědi na otázky:

1. Odpověď: a. věda o společnosti
2. Přejímání společenských norem a hodnot v nejbližším zejména rodinném sociálním prostředí.
3. Odpověď: a. přejímání mužských a ženských vzorců chování
4. Sociální symboly jsou indikátory úrovně sociálního postavení jednotlivce (šperky, značkové oblečení, typ mobilního telefonu, počet automobilů v rodině, apod.).
5. Územní rozdíly v sociálních charakteristikách obyvatel, v sociální struktuře, zvycích, tradicích, hodnotové orientaci, apod.
6. Územní koncentraci osob postižených sociálním vyloučením.
7. Územní společenství lidí, kteří žijí v geograficky definované oblasti a mezi kterými existují četné vzájemné sociální vazby.

Kapitola 3: KULTURNÍ DIMENZE REGIONÁLNÍHO ROZVOJE

Klíčová slova

kultura	vesnická kultura
kulturněhistorický potenciál regionu	folklor
kulturní dědictví	hmotné prvky kultury
kulturní krajina	nehmotné prvky kultury
lidová kultura	regionální kultura
tradiční lidová kultura	kulturní region

lokální kultura

Kontrolní otázky

1. Vymezení pojmu kultura není jednoznačné, naopak se vyznačuje velkými rozdíly v přístupu. Jaké jsou však základní znaky kultury?
2. Jaké funkce kultura plní? Uveďte je a stručně popište.
3. Osvětlete pojem kulturní dědictví a jeho význam.
4. Jakou krajinu nazýváme kulturní?
5. Jaká z následujících funkcí nepatří mezi funkce kulturní krajiny?
 - a. Kulturní funkce
 - b. Politická funkce
 - c. Ekonomická funkce
6. Co je to lidová kultura a jaké jsou její znaky?
7. Vysvětlete rozdíl mezi folklorem a folklorismem.
8. Jaký je rozdíl mezi hmotnými a nehmotnými prvky kultury? Vysvětlete a uveďte názorný příklad.
9. V čem spočívá podstata regionální kultury?
10. Jaké jsou základní charakteristiky kulturního regionu?
11. Co determinuje kvalitu, intenzitu a podobu lokální kultury?
12. Vyjmenujte všech 12 hmotných národních kulturních památek UNESCO.

Odpovědi na otázky:

1. Kultura je integrovaná, neboli vnitřně provázaná, adaptivní a dynamická, naučená, sdílená, symbolická a specificky lidská.
2. Kultura plní řadu funkcí, z nichž mezi nejvýznamnější patří vzdělávací a informační funkce (pomáhá k rozvoji jedince i společnosti), stabilizační funkce (pomáhá k integraci společnosti), preventivní a socializační funkce (přispívá k prevenci sociálně patologických jevů) a také ekonomická funkce (podílí na tvorbě pracovních míst, příjmů, HDP a dalších pozitivních externalit a multiplikačních efektů).

3. Kulturní dědictví je souhrn hmotných i nehmotných prvků, které přispívají k vytváření soudobých tradic a hodnot. Charakteristickými znaky kulturního dědictví je mezigenerační předávání a zakořeněnost. Význam kulturního dědictví spočívá hlavně v identifikaci obyvatel s daným územím a v posilování identity.
4. Krajinu, která je utvářena činností a působením člověka.
5. Odpověď: c. Ekonomická funkce.
6. Lidová kultura je kultura dominantního počtu obyvatelstva evropských a někdy i severoamerických států od raného novověku až do novověku. Je převážně neliterární, předává se ústně, tvoří ji anonymní autoři a je spojena s malými lokálními sociálními skupinami.
7. Folklor je zachovalá část lidové kultury, realizována přímými komunikačními formami, tzn. skutečně a spontánně praktikovaná a plní původní funkce (např. duchovní, religiozní). Oproti tomu folklorismus je praktikován za účelem reprodukce prvků lidové kultury, převážně ve stylizované podobě a plní jiné funkce (estetické, zábavní, ekonomické).
8. Hmotné prvky kultury zahrnují výsledky materiální činnosti člověka, nehmotné jsou výsledkem duchovní činnosti, uspokojují duchovní potřeby člověka. Příkladem hmotného prvku je např. lidová a městská architektura, sakrální stavby, nástroje, tradiční gastronomie nebo tradiční výrobní postupy atd. Příkladem nehmotného prvků může být věda, folklor, zvyky, pověry atd.
9. Ve vztahu k určitému území a v odlišitelnosti od jiných regionálních kultur (specifická forma života, mentalita atd.).
10. Je to relativní vnitřní sociokulturní homogenita obyvatelstva, vnitřní provázanost sociálních subjektů nejrůznějšími vazbami, pocit regionální identity a existence hlavního centra.
11. Je to souhrn mnoha podmínek a okolností – sociální a ekonomické podmínky v daném území, geografická poloha, historický vývoj, stav a dostupnost infrastruktury, administrativní pozice obce nebo její velikost a v neposlední řadě také nositelé (aktéři) lokální kultury.
12. Historické centrum města Český Krumlov, historické centrum města Praha, historické centrum města Telč, poutní kostel sv. Jana Nepomuckého na Zelené Hoře, historické centrum města Kutná Hora s kostelem sv. Barbory a katedrálou Panny Marie v Sedleci, Lednicko – valtický areál, zahrady a zámek v Kroměříži, vesnická

historická rezervace v Holašovicích, zámek v Litomyšli, sloup sv. Trojice v Olomouci, vila Tugendhat v Brně, židovská čtvrť a bazilika sv. Prokopa v Třebíči.

Kapitola 4: ZÁKLADY ŽIVOTNÍHO PROSTŘEDÍ

Klíčová slova

životní prostředí	eroze
ekologie	zhutňování
environmentalistika	biosféra
orgány veřejné správy	biodiverzita
orgány ochrany životního prostředí	CITES
ovzduší	odpady
emise	znovuzpracování odpadů
Kjótský protokol	odbytové možnosti
emisní povolenky	spalování odpadů
voda	skládky
úprava a čištění vody	recyklace
čistírny odpadních vod	trvale udržitelný rozvoj
podzemní vody	krajina
půda	územní plánování
zemědělský půdní fond	

Kontrolní otázky

1. Definujte nebo vysvětlete pojem životní prostředí.
2. Jaký je rozdíl mezi ekologií a environmentalistikou?
3. Uveďte alespoň 5 orgánů veřejné správy na centrální úrovni, které se zabývají ochranou životního prostředí.
4. Kterými nástroji mohou obce ovlivňovat životní prostředí?
5. Kdo je tzv. orgánem ochrany životního prostředí?
6. Vysvětlete rozdíl mezi ovzduším a vzduchem.
7. Jaké negativní dopady má znečištění ovzduší?
8. Co jsou emise? Jmenujte alespoň 6 nejčastěji sledovaných.
9. Která oblast nepatří mezi oblasti s největším znečištěním ovzduší v České republice:
 - a. Praha
 - b. Brno
 - c. České Budějovice
10. Jaké dva základní postupy se používají k úpravě a čištění vody? Vysvětlete rozdíl mezi nimi.
11. Které zákony obsahují základní legislativní úpravu vodních zdrojů v ČR?
12. Co nejvíce ohrožuje půdní fond?
13. Vysvětlete pojem biodiverzita.
14. Co je to CITES?
15. Objasněte rizika skládky. Kolik procent odpadu je v ČR ročně na skládky ukládáno?
16. Co je podstatou udržitelné rozvoje?
17. Kdo jsou hlavní aktéři ovlivňující využití a utváření krajiny?

Odpovědi na otázky:

1. Výkladů a definic je celá řada, např. dle definice přijaté v r. 1967 na konferenci UNESCO je životní prostředí: „ta část světa, s níž je člověk ve vzájemném působení, kterou používá, ovlivňuje a které se sám přizpůsobuje“.

2. Ekologie je přírodní věda, která se zabývá vztahy mezi organismy a vztahy mezi nimi a jejich prostředím. Environmentalistika je nauka o životním prostředí, poznatků ekologie využívá.
3. Ministerstvo životního prostředí, Ministerstvo zemědělství, ostatní resorty, Státní úřad pro jadernou bezpečnost, Český báňský úřad, Česká inspekce životního prostředí, správy národních parků a chráněných krajinných oblastí, orgány hygienické, veterinární a rostlinolékařské péče a celní orgány, Státní fond životního prostředí.
4. Obce vydávají v rámci své kompetence obecně závazné vyhlášky a nařízení obce.
5. Je to legislativou určená instituce, která je orgánem veřejné správy v předmětu daného zákona. Jsou to např. orgány ochrany přírody, orgány ochrany zemědělského půdního fondu, orgány, které vykonávají státní správu v oblasti prevence závažných havárií atd.
6. Ovzduší je plynná složka biosféry, jejíž hlavní částí je vzduch, zatímco vzduch je plynná směs, která se skládá převážně z dusíku, kyslíku a argonu.
7. Kyselé srážky, smog a poškozování ozónové vrstvy.
8. Emise jsou škodlivé látky, které jsou vypouštěny do ovzduší. Mezi nejčastěji sledované a vyskytující se patří oxid siřičitý, oxid uhelnatý, prach, oxidy dusíku a emise uhlovodíků, dále pak oxid uhličitý, emise těžkých kovů a radon.
9. Odpověď: c. České Budějovice
10. Jsou to úpravárenské postupy – tzn. ty, jejichž předmětem je změna vlastností vody před vstupem do ekonomického procesu, a čistící postupy – jejich předmětem je změna vlastností odpadních vod do takové podoby, ve které je možné je vypustit do přírodních vodních toků.
11. Je to vodní zákon, zákon o vodovodech a kanalizacích a zákon o povodích.
12. Kvantitativní faktory – pokles podílu zemědělské půdy – a kvalitativní faktory: eroze, znečišťování a zhutňování.
13. Biodiverzita neboli biologická diverzita je rozmanitost života v přírodě, zahrnuje veškeré organismy na Zemi, genetickou variabilitu mezi jedinci i různorodost společenstev a vztahy mezi nimi včetně ekosystémů, ve kterých žijí.
14. CITES je mezinárodní úmluva, Konvence o mezinárodním obchodu s ohroženými druhy volně žijících živočichů, která se zabývá problémem nelegálního obchodu s ohroženými druhy.
15. Na skládky se umísťuje odpad, s kterým není naloženo jinak (není dále využit či spálen). Představuje ekologicky nejméně výhodný způsob naložení s odpadem,

protože se nejedná se o likvidaci odpadu, ale pouze o jeho odložení a opětovné využití odpadu uloženého na skládky je v budoucnu velice problematické. Velký problém představují divoké skládky, které nejsou zabezpečeny proti unikání škodlivin do okolního prostředí a u kterých není zajištěna dostatečná vzdálenost od podzemních vod atd. Na skládky je v ČR ročně ukládáno okolo 91% komunálního odpadu a 95% celkového odpadu ČR.

16. Uspokojování dnešních potřeb bez oslabování možnosti jejich uspokojení v budoucnu.
17. Jsou to podnikatelé v primárním sektoru a ostatních sektorech, vlastníci půdy, obyvatelé bydlící v kontaktu s volnou krajinou, vlastníci a uživatelé rekreačních objektů, veřejná správa, turisté a ostatní veřejnost, neziskové organizace.

Kapitola 5: BYDLENÍ A BYTOVÁ POLITIKA

Klíčová slova

bydlení	nástroje nabídkové strategie
byt	nástroje poptávkové strategie
bytová politiky	Ministerstvo pro místní rozvoj
systemy bytové politiky	Státní fond rozvoje bydlení
modely bytové politiky	obce
univerzální nástroje bytové politiky	Koncepce bytové politiky v ČR do roku
selektivní nástroje bytové politiky	2020

Kontrolní otázky

1. Jako jsou charakteristiky bydlení jako statku?
2. Jaká jsou základní specifika bydlení?
3. Který z následujících systémů není systémem bytové politiky:
 - a. Korporativní systém
 - b. Centralistický systém
 - c. Univerzalistický systém
4. Jmenujte nějaké nástroje nabídkové strategie a poptávkové strategie bytové politiky.
5. Která instituce je ústředním orgánem státní správy ve věcech bytové politiky v ČR?
6. Co je předmětem činnosti Státního fondu rozvoje bydlení?
7. Který ústřední strategický dokument definuje základní stěžejní východiska pro realizaci bytové politiky v následujících letech v ČR?

Odpovědi na otázky:

1. Je současně spotřebním zbožím, soukromou i veřejnou investicí a společenským statkem.

2. Základní specifika bydlení jsou následující:
 - a. je velmi heterogenní, komplexní a multi-dimenzionální zboží,
 - b. determinuje uspokojování řady dalších potřeb,
 - c. je zbožím dlouhodobé spotřeby,
 - d. je fixováno v prostoru,
 - e. vyznačuje se značnou mírou setrvačnosti a neměnnosti,
 - f. jsou s ním spojeny vysoké transakční náklady v případě stěhování,
 - g. dokonalá znalost trhu bydlení je nemožná,
 - h. relativně vysoká míra intervencionalismu státu do trhu s bydlením.
3. Odpověď: b. Centralistický systém.
4. Nástroji nabídkové strategie jsou například programy podporující výstavbu bytů pro skupiny obyvatel s nízkými a středními příjmy a podpory soukromým investorům. Příkladem poptávkové strategie jsou individuální subvence poskytované domácnostem po jištění jejich sociální potřeby.
5. Ministerstva pro místní rozvoj.
6. Poskytování podpory bydlení v souladu s vládou schválenou koncepcí bytové politiky.
7. Koncepce bytové politiky v ČR do roku 2020.

Kapitola 6: SOCIÁLNÍ DIMENZE REGIONÁLNÍHO ROZVOJE

Klíčová slova

lidské zdroje

školství

sociální infrastruktura

sociální služby

zdravotnictví

sociální vyloučení

Kontrolní otázky

1. Definujte poslání sociální politiky.
2. Charakterizujte pojem vzdělání.

Odpovědi na otázky:

1. Posláním sociální politiky je řešení problémů specifikovaných cílových skupin sociálně ohrožených osob, je pomoci zajistit těmto osobám důstojný život, začlenit je do společenského života.
2. Vzdělání je nejen přenos myšlenek či znalostí z jedné osoby na druhou, ale i osvojení těchto myšlenek a znalostí přijímací (vzdělávanou) osobou.

SEZNAM LITERATURY

Literatura:

- Baková, L. a kol.: *Bydlení*. Brno: Masarykova Univerzita, 1997. ISBN 80-210-1586-1
- Budil, I. T.: *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha: Triton, 2003. ISBN 80-7254-321-0
- Brundtlandová, G. H.: *Naše společná budoucnost: světová komise pro životní prostředí a rozvoj*. Praha: Academia: MŽP, 1991. ISBN 80-85368-07-2
- Buryánek, J. a kol.: *Interkulturní vzdělávání: příručka nejen pro středoškolské pedagogy: projekt Varianty*. Praha: Člověk v tísní - společnost při České televizi, 2002. ISBN 80-7106-614-1
- *Ekologie krajiny a krajinné plánování*. In: Sborník ekologie krajiny 2. Brno: Česká společnost pro krajinnou ekologii, Regionální organizace CZ-IALE, 2006
- Geertz C.: *Interpretace kultur: vybrané eseje*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2000. ISBN 80-85850-89-3
- Giddens, A.: *Sociologie*. Praha: Argo, 1999. ISBN 80-7203-124-4
- Hájek, P.: *Česká krajina a baroko. Urbanismus českého baroka na příkladu města Jičína a okolí*. Praha: Malá skála, 2003. ISBN 80-902777-6-4
- Hadrabová, A.: *Veřejná správa životního prostředí*. Praha: VŠE, Nakladatelství Oeconomica, 2008. ISBN 978-80-245-1407-9
- Heřmanová, E., Chromý, P. a kol.: *Kulturní regiony a geografie kultury*. Praha: ASPI, 2009. ISBN 978-80-7357-339-3
- Heřmanová, E., Patočka, J.: *Regionální sociologie, sociologie prostoru a prostředí*. Praha: Nakladatelství Oeconomica, 2006. ISBN 80-245-1151-7
- Heřmanová, E., Patočka, J.: *Regionální sociologie, sociologie prostoru a prostředí II*. Praha: Nakladatelství Oeconomica, 2007. ISBN 978-80-245-1304-1
- Hofstede, G.: *Kultury a organizace: software lidské mysli: spolupráce mezi kulturami a její důležitost pro přežití*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 1999. ISBN 80-85899-72-8
- Huntington, S. P.: *Střet civilizací: boj kultur a proměna světového řádu*. Praha: Rybka Publishers, 2001. ISBN 80-86182-49-5

- Kalibová, K.: *Úvod do demografie*. Praha: Karolinum, 2003. ISBN 80-246-0222-9
- Keller, J.: *Až na dno blahobytu: ke společenským kořenům ekologické krize*. Brno: Hnutí Duha, 1993
- Keller, J.: *Sociologie a ekologie*. Praha: Sociologické nakladatelství SLON, 2007. ISBN 80-85850-42-7
- Koschin, F.: *Demografie poprvé*. Praha: VŠE Praha, 2000. ISBN 80-245-0125-2
- Krebs, V. a kol.: *Sociální politika*. Praha: ASPI, 2007. ISBN 978-80-7357-276-1
- Linhart, J., Vodáková, A., Klener, P.: *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum, 1996. ISBN 80-7184-311-3
- *Management krajiny a rozvoje venkovských obcí*. In: Sborník sylab a přednášek. Praha: Česká zemědělská univerzita v Praze, Fakulta lesnická a environmentální, 2003
- Patočka, J., Heřmanová, E.: *Lokální a regionální kultura v České republice*. Praha: ASPI, 2008. ISBN 978-80-7357
- Pelikán, J., Jakrlová, J.: *Ekologický slovník - terminologický výkladový*. Praha: Fortuna, 1999. ISBN 80-7168-644-1
- Poláková, O. a kol.: *Bydlení a bytová politika*. Praha: Ekopress, 2006. ISBN 80-86929-03-5
- Rajchard, J., Balounová, Z., Vysloužil, D.: *Ekologie I*. České Budějovice: Kopp, 2002. ISBN 80-7232-189-7
- Roubíček, V.: *Základní problémy obecné a ekonomické demografie*. Praha: VŠE Praha, 2002. ISBN 80-245-0288-7
- Rynda, I.: *Trvale udržitelný rozvoj, globalizace a environmentální vzdělávání*. In: 5. Malá regionální konference o ekologické výchově. Sborník. Brno: Lipka – Dům ekologické výchovy v Brně, 2005.
- Slábová, M.: *Ochrana a tvorba životního prostředí*. Studijní text vytvořený v rámci projektu „Blíže zelenému stromu“. České Budějovice, 2006.
- Slepíčka, A.: *Venkov a/nebo město*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1981
- Soukup, V.: *Přehled antropologických teorií kultury*. Praha: Portál, 2004. ISBN 80-7178-929-1
- *Strategische Regionalplanung*, Nachrichten, Nr. 2. SRN: Hannover, Akademie für Raumforschung und Landesplanung, 2011
- Šauer, P. a kol.: *Úvod do ekonomiky životního prostředí*. Praha: VŠE, Národohospodářská fakulta, 1997. ISBN 80-7079-548-4

- Šauer, P.: *Základy ekonomiky životního prostředí I*. Praha: Nakladatelství a vydavatelství litomyšlského semináře, 2008. ISBN 978-80-86709-13-0
- Ševčík, S.: *Demografie*. Praha: VŠAP, 2007. ISBN 978-80-86775-16-6
- Vlček, J., Drkal, F.: *Metodické prostředky pro životní prostředí*. Praha: ČVUT, 1994. ISBN 80-01-01166-6
- Wokoun, R.: *Regionální rozvoj a jeho management v České republice*. Praha: VŠE, Nakladatelství Oeconomica, 2007. ISBN 978-80-245-1301-0
- *Zpráva o životním prostředí České republiky 2009*. Praha: MŽP. ISBN 978-80-85087-92-5

Internetové zdroje:

- Evropská úmluva o krajině (European Landscape Convention CETS No. 176). Florencie: Rada Evropy, 2000. Portál Kulturní krajina [online]. [cit. 2011-27-09] Dostupné z WWW: <http://www.kulturnikrajina.cz/download/CETS-no176-cze.pdf>
- Koncepce bytové politiky (Aktualizovaná verze Koncepce bytové politiky z října 1999), Praha: Ministerstvo pro místní rozvoj, 2011. [online]. [cit. 2011-23-09] Dostupné z WWW: <http://www.mmr.cz/CMSPages/GetFile.aspx?guid=c0ba2821-6c3e-43cc-9811-b40cede7805c>
- Národní strategický plán rozvoje venkova České republiky na období 2007-2013. Praha: Ministerstvo zemědělství, 2006 [online]. [cit. 2011-25-09] Dostupné z WWW: <http://www.businessinfo.cz/cz/clanek/zdroje-financovani-z-eu-2007-2013/narodni-strategicky-plan-rozvoje-venkova/1001573/42690/>
- Portál Česká kancelář Culture [online]. [cit. 2011-27-09] Dostupné z WWW: www.programculture.cz/cs/ceska-republika-mez-27-vitezi-ceny-eu-pro-kulturni
- Woitsch, J.: *Kulturní dědictví tradiční vesnice*, In: *Prameny paměti. Sedm kapitol o kulturně historickém dědictví pro potřeby výchovné praxe*. Praha: Katedra dějin a didaktiky dějepisu PedF UK, 2008. ISBN 978-80-7290-352-8, s. 12-13. Portál Výchova ke vztahu ke kulturně historickému dědictví [online]. [cit. 2011-27-09] Dostupné z WWW: <http://www.historickededitvi.cz/files/u4/etnologie2008web.pdf>
- Portál Lidová kultura [online]. [cit. 2011-27-09] Dostupné z WWW: <http://www.lidovakultura.cz/page.aspx?pid=66>
- Rada Evropy: *Evropská úmluva o krajině*. Florencie, 2010. [online]. [cit. 2011-25-09] Dostupné z WWW: <http://www.kulturnikrajina.cz/download/CETS-no176-cze.pdf>

- Salašová, A.: *Obsah a standardy krajinného plánu*. In: Zpráva o průběhu workshopu, konaného dne 5. 11.2002 na MZLU v Brně. [online]. [cit. 2011-25-09] Dostupné z WWW: www.cski.krajinari.com/archiv/workshop_5_11_2002.doc
- *Strategie regionálního rozvoje České republiky*. Praha: Ministerstvo pro místní rozvoj, 2006 [online]. Dostupné z WWW: <http://www.mmr.cz/Regionalni-politika/Koncepce-Strategie/Strategie-regionalniho-rozvoje-Ceske-republiky-na>
- *Voda nad zlato*. In edice Planeta 2003, ročník X, číslo 6/2003, Praha: MŽP, ISSN 1213-3393 [online]. [cit. 2011-27-09] Dostupné z WWW: [http://www.mzp.cz/osv/edice.nsf/D279E945A1D1544EC1256F6300437E77/\\$file/voda_last.pdf](http://www.mzp.cz/osv/edice.nsf/D279E945A1D1544EC1256F6300437E77/$file/voda_last.pdf)

Legislativa:

- Zákon č. 2/1969 Sb., o zřízení ministerstev a jiných ústředních orgánů státní správy České republiky (kompetenční zákon), ve znění pozdějších předpisů
- Zákon č. 128/2000 Sb., o obcích (obecní zřízení), ve znění pozdějších předpisů
- Zákon č. 211/2000 Sb., o Státním fondu rozvoje bydlení, ve znění pozdějších předpisů
- Zákon č. 296/2009 Sb., o sčítání lidu, domů a bytů v roce 2011
- Zákon č. 158/1999 Sb., o sčítání lidu, domů a bytů v roce 2001
- Zákon č. 17/1992 Sb., o životním prostředí ve znění pozdějších předpisů
- Zákon č. 334/1992 Sb., o ochraně zemědělského půdního fondu, ve znění pozdějších předpisů
- Zákon 185/2001 Sb., o odpadech, ve znění pozdějších předpisů
- Zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, ve znění pozdějších předpisů
- Zákon č. 20/1966 Sb., o péči o zdraví lidu, ve znění pozdějších předpisů
- Nařízení Evropského parlamentu a Rady č. 2493/2000, o opatřeních na podporu plného začlenění rozměru životního prostředí do procesu rozvoje rozvojových zemí
- Nařízení Evropského parlamentu a Rady a č. 2494/2000, o opatřeních na podporu zachování tropických a jiných lesů v rozvojových zemích a jejich trvale udržitelného obhospodařování

Společnost a životní prostředí v regionálním rozvoji

Studijní opora pro studenty kombinované formy studia bakalářského studijního programu Regionální rozvoj, obor Management a regionální rozvoj

Autor: Ing. Hana Novotná a kol.
Vydavatel: Vysoká škola regionálního rozvoje, s.r.o., Žalanského 68/54, 163 00 Praha 17
Rok vydání: 2011
Tisk: Flash Office, Pražská 94, 466 01 Jablonec nad Nisou
Obálka: Flash Office, Pražská 94, 466 01 Jablonec nad Nisou
Náklad: 30 ks
Vydání: první
Počet stran: 122

ISBN 978-80-87174-11-1